

صاحب امتیاز: اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی خراسان جنوبی

سر دبیر: دکتر زهرا علیزاده بیرجندی

مدیر مسؤول: احمد محبی

کارشناس اجرایی: مهین زرنگ

مدیر داخلی: عباسعلی بهاری

اعضای هیأت تحریریه (به ترتیب حروف الفبا):

۱. دکتر حبیب احمدی	استاد جامعه‌شناسی و برنامه‌ریزی شهری دانشگاه شیراز
۲. دکتر هادی پورشافعی	دانشیار علوم تربیتی دانشگاه بیرجند
۳. دکتر محمدتقی راشد محصل	استاد فرهنگ و زبان‌های باستانی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
۴. دکتر محمدرضا راشد محصل	استادیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فردوسی مشهد
۵. دکتر غلامعلی سرمد	دانشیار علوم تربیتی دانشگاه آزاد اسلامی واحد رودهن
۶. دکتر مفید شاطری	استادیار جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی دانشگاه بیرجند
۷. دکتر غلامحسین شکوهی	استاد علوم تربیتی دانشگاه تهران
۸. دکتر زهرا علیزاده بیرجندی	دانشیار تاریخ دانشگاه بیرجند
۹. دکتر محمدصادق فرید	استادیار جامعه‌شناسی فرهنگی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی
۱۰. دکتر احمد کامیابی مسک	استاد تئاتر و ادبیات دانشگاه تهران
۱۱. دکتر جواد میکانیکی	دانشیار جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی دانشگاه بیرجند
۱۲. دکتر محمد همایون سپهر	استادیار مردم‌شناسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران

ویراستار ادبی: سید نورالله نصراللهی

مترجم انگلیسی: اکبر آذرکمند

امور فنی و چاپ: انتشارات فکریکر

صفحه آرا: فائزه دستگردی

شمارگان: ۱۰۰۰

قیمت: ۲۰۰۰۰ ریال

نشانی دفتر نشریه: خراسان جنوبی، بیرجند، خیابان شهید محلاتی، اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی خراسان

دورنگار: ۰۵۶-۳۲۳۲۳۲۷۷

تلفن: ۰۵۶-۳۲۳۲۳۳۹۳-۴

جنوبی، دبیرخانه شورای پژوهشی

پست الکترونیک: Daftarehnashriyeh@yahoo.com

آراء و نظرهای مندرج در این شماره مبین نظرها و آرای فصلنامه نیست. نویسندگان و مترجمان، مسؤول نظرهای مندرج در نوشته خود هستند. نوشته‌های ارسالی که مناسب چاپ نباشند، پس فرستاده نمی‌شوند. فصلنامه در ویرایش و حذف مطالب آزاد است.

داوران این شماره (به ترتیب حروف الفبا):

دکتر محمدباقر آخوندی	استادیار دانشگاه بیرجند
دکتر محمد علی بیدختی	استادیار دانشگاه بیرجند
دکتر محمد حسینیایی	استادیار دانشگاه بیرجند
سالم حسین زاده	مسئول بخش اسناد کتابخانه آستان قدس رضوی
دکتر سید مهدی رحیمی	استادیار دانشگاه بیرجند
حسین زنگویی	عضو هیأت علمی دانشگاه فرهنگیان (برادران) بیرجند
دکتر مفید شاطری	استادیار دانشگاه بیرجند
دکتر محمدرضا عزیزی	استادیار دانشگاه بیرجند
فرزانه فخر	مربی دانشگاه بیرجند
دکتر ابراهیم محمدی	دانشیار دانشگاه بیرجند
دکتر جواد میکانیکی	دانشیار دانشگاه بیرجند
دکتر حامد نوروزی	استادیار دانشگاه بیرجند
دکتر حمیدرضا وردی	استادیار دانشگاه آزاد اسلامی واحد بیرجند
دکتر حسن هاشمی زرج آباد	استادیار دانشگاه بیرجند

به استناد نامه‌ی شماره ۱۳۹۶۰۱ مورخ ۱۳۹۱/۰۷/۰۴

کمیسیون بررسی نشریات علمی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، فصلنامه

"مطالعات فرهنگی - اجتماعی خراسان" حائز درجه‌ی علمی - ترویجی گردیده

است. پروانه انتشار این مجله به شماره ۹۲/۷۲۶۰ مورخ ۹۲/۳/۲۵ از وزارت فرهنگ و ارشاد

اسلامی صادر شده است. فصلنامه مطالعات فرهنگی - اجتماعی خراسان در پایگاه استنادی

علوم کشورهای اسلامی (ISC) به نشانی www.srlst.com و پایگاه بانک اطلاعات

نشریات کشور به نشانی www.into@magiran.com و پایگاه مجلات تخصصی نور به

نشانی www.noormags.com نمایه می‌شود.

شرایط پذیرش مقاله

فصلنامه علمی- ترویجی "مطالعات فرهنگی- اجتماعی خراسان"، مقاله‌هایی در موضوعاتی با جهت‌گیری فرهنگ، تمدن، آداب و رسوم، تاریخ، جغرافیا و آموزش در گستره‌ی خراسان که با توجه به نکات زیر تدوین شده باشد، منتشر می‌کند.

۱. ساختار مقاله دارای چکیده، مقدمه، بیان مسأله، روش‌شناسی، یافته‌ها، نتیجه، منابع و نیز ارجاعات دقیق و در صورت لزوم پیوست‌ها باشد.

۲. مقاله در محیط واژه پرداز Microsoft Word 2007 و قلم B nazanin، اندازه ۱۴ از طریق رایانامه به نشانی Daftarehnashriyeh@yahoo.com ارسال شود. صفحات مقاله حداکثر ۲۰ صفحه و هر صفحه ۲۴ سطر باشد.

۳. چکیده فارسی بین ۲۵۰ تا ۳۰۰ کلمه باشد و چکیده انگلیسی هم، همراه مقاله باشد.

۴. معادل‌های لاتین اسامی غیرفارسی و اصطلاحات غیر رایج با علامت شماره‌گذاری مستقل برای هر صفحه، در پانویس آورده شود.

۵. جداول، نمودارها، نقشه‌ها و عکس‌ها (حداقل درجه وضوح 300 dpi)، با شماره و عنوان گویا آورده شود.

۶. ارجاعات درون متنی با ذکر نام خانوادگی نویسنده، سال نشر منبع و شماره صفحه مورد استفاده، درون کمانک آورده شود. مثال: (رضوانی، ۱۳۸۳: ۹۲).

۷. فهرست منابع در انتهای مقاله و بر اساس حروف الفبا همراه با مشخصات کامل کتابشناختی مطابق نمونه‌های ذیل آورده شود.

۷-۱- کتاب

باستانی پاریزی، محمد ابراهیم (۱۳۷۹). *از سیر تا پیاز*. تهران: نشر علم.

۷-۲- مقاله

شاطری، مفید (۱۳۸۵). "گذاری بر جغرافیای تاریخی قهستان". *فرهنگ خراسان جنوبی*، سال اول، ش ۱ (بهار): ۴۹-۶۶.

۷-۳- مجموعه مقالات همایش

میکانیک، جواد (۱۳۸۹). "اثرات مهاجرت‌های روستایی بر ساختار جمعیتی و ناپایداری سکونتگاه‌های روستایی". در: مجموعه مقالات برگزیده اولین همایش مهاجرت، نظم و امنیت، ج ۱. مشهد: فرماندهی انتظامی استان خراسان رضوی، دفتر تحقیقات کاربردی: ۷۳-۹۱.

۷-۴- پایان نامه

علیزاده بیرجندی، زهرا (۱۳۷۰). "رویارویی اهل شریعت و اهل طریقت در عصر صفوی". پایان‌نامه کارشناسی ارشد تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد.

۷-۵- گزارش‌های چاپ نشده

سروش، محمدرضا (۱۳۸۵). گزارش فصل اول آواربرداری قلعه کوه قاین. بیرجند: اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی خراسان جنوبی [چاپ نشده].

۷-۶- وب‌گاه‌های اینترنتی

فاضلی، نعمت (۱۳۸۶). "شهروندی فرهنگی و فرهنگی شدن شهروندی". [پیوسته] قابل دسترس در:

<http://WWW.farhangshenasi.com/article/s/9/5/html>. [۱۳۸۸/۸/۲]

۸. نام و نام خانوادگی، وابستگی سازمانی نویسندگان، میزان تحصیلات و رشته مربوطه، نشانی کامل پستی (نام استان، شهر، رایانامه)، شماره تلفن ثابت یا همراه و دورنگار نویسنده بر روی صفحه‌ی جداگانه درج گردد. چنانچه مقاله بیش از یک نویسنده داشته باشد، ضمن مشخص کردن نویسنده مسؤول عهده‌دار مکاتبات، اسامی سایر نویسندگان هم به ترتیب ذکر شود.

۹. مقاله ارسالی نباید به منظور چاپ در دیگر مجلات ارسال شده باشد.

مقاله‌های دریافت شده، نخست توسط هیأت تحریریه مورد بررسی قرار خواهد گرفت و در صورت تأیید، برای دو نفر از داوران صاحب‌نظر ارسال خواهد شد. مقاله‌ها ابتدا به ترتیب تاریخ دریافت و سپس به ترتیب دریافت نظر مثبت داوران منتشر می‌شوند.

فهرست مطالب

موقوفات بشرویه، پرتوی از باورهای دینی

محمدحسن الهی زاده، رضا عدالتی، ابوالقاسم عارف نژاد ۷

بررسی تزیینات وابسته به معماری خانه و حسینیه آراسته در بیرجند (دوره قاجاریه و پهلوی اول)

آرزو پایدارفرد، محمد خزائی ۲۹

دیو در فرهنگ ایران زمین با تکیه بر خراسان جنوبی

محمد رضا سرمد، صدیقه خزاعی ۵۷

بررسی نقش مایه‌های سنگ‌نگاره آسو در شهرستان بیرجند

سارا صادقی، حمیدرضا قربانی، حسن هاشمی زرج‌آباد ۷۵

بررسی مقایسه‌ای مضامین عاشورایی در شعر ابن‌حسام خوسفی و شریف رضی

کلثوم قربانی جویباری، زینب صالحی ۹۷

بررسی ارتباط بین بازاریابی رابطه‌مند و وفاداری مشتریان مطالعه موردی: شرکت‌های بیمه شهرستان بیرجند

ایمان قاسمی همدانی، حاجیه رجبی فرجاد ۱۲۵

موقوفات بشرویه، پرتوی از باورهای دینی

تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۴/۳۰

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۴/۷/۲۵

محمدحسن الهی زاده^۱

رضا عدالتی^۲

ابوالقاسم عارف نژاد^۳

چکیده

آداب و رسوم رایج در یک منطقه جغرافیایی به گونه‌ای متأثر از نوع جهان‌بینی مردم منطقه بوده و زاویه‌ی نگاه و تلقیات فرهنگی و مدنی آنان را روشن می‌کند. از جمله ویژگی‌های گذشته‌ی فرهنگی و اجتماعی منطقه بشرویه، رواج فرهنگ وقف و تعدد و تنوع موقوفات است. بی‌شک یکی از عوامل مؤثر در ایجاد و تداوم این فرهنگ، باورهای دینی و اعتقادات مذهبی مردم بوده است. پژوهش حاضر ضمن بررسی تنوع و تعدد موقوفات بشرویه، به روشن کردن عوامل فکری و فرهنگی مؤثر بر فرهنگ وقف در این منطقه می‌پردازد. این پژوهش با بهره‌گیری از روش تحقیق توصیفی-تحلیلی و بررسی و تجزیه و تحلیل کمی و کیفی اسناد و مدارک موجود و وقف‌نامه‌ها و آمار و ارقام موجود، در صدد پاسخ‌گویی به سؤال پژوهش برآمده و روشن نموده است که موقوفات فارغ از تأثیرپذیری کمی و کیفی از گرایش‌های فکری و مذهبی دو سده اخیر به سیر رو به رشد طبیعی خود ادامه داده است.

واژگان کلیدی: وقف، رقبه، موقوفات، شیعه، واقف، بشرویه

بیان مسأله

در این مقاله به دنبال این مسأله هستیم که آیا بین اعتقادات مذهبی مردم و موقوفات و نوع موقوفات رابطه و پیوندی وجود دارد؟ به عبارت بهتر تغییر در اعتقادات و باورهای مذهبی به عنوان مثال گرایش‌های بهائی گری، زردشتی، سنی، شیعه آیا می‌تواند در نوع موقوفات تغییر ایجاد کند و یا موقوفات را از نظر کمی تغییر بدهد.^۱ در این تحقیق اطلاعات مکتوب از اسناد وقفی و وقف‌نامه‌های اداره اوقاف و امور خیریه بشرویه و کتب چاپ شده در راستای موقوفات اخذ شده و برخی اطلاعات شفاهی نیز از مطلعین محلی و افراد خبره، به جهت اینکه این گونه اطلاعات تاکنون مدون نشده و در مقالات پژوهشی و دانشگاهی نیز کمتر به آنها پرداخته شده است.

داده‌ها بر اساس آمارهای رسمی اداره اوقاف بشرویه می‌باشد و از ارائه آمار موقوفاتی که سندیت متقن ندارند خودداری شده است.

مقدمه

کلمه بشرویه مرکب از دو جزء "بش" و "رویه" است و بدون تردید دلالت دارد بر منطقه‌ای که محل رویش بش است و بش در نظر اهالی و معمرین شهر بر بوته‌ای خودرو از تیره گیاهان کم آب کویری و بیابانی اطلاق می‌شود که برای ادامه حیات خود، احتیاج به آب فراوانی نداشته و در نزد مردم "ترخ" یا "درمنه" نامیده می‌شود (لطفیان مقدم، ۱۳۸۶: ۲۱).

بشرویه در دوره قبل از اسلام جزء منطقه قهستان محسوب می‌شد و بر اساس کتیبه‌های هخامنشی و نوشته‌های برخی مورخان یونانی، قهستان خاستگاه و زیستگاه یکی از اقوام ایرانی به نام "ساگارت" بوده است و بخشی از چهاردهمین ساتراپ‌نشین هخامنشی به‌شمار می‌آمده است. قهستان شامل سرزمین‌های جنوب خراسان یعنی خواف، گناباد،

۱. از طرفی در دوره قاجار (عصر ناصری) شاهد رشد بهائیت در کشور و به تبع آن در بشرویه می‌باشیم. فعالیت‌های ملا حسین بشرویه که از پیشگامان بابیت بود، توانسته بود عده‌ای از افراد را به مسلک بابیت جذب نماید.

طبس، فردوس، بشرویه، بیرجند و نهبندان بوده است، ولی بعدها به محدوده کوچکتري شامل قاین و بیرجند اطلاق می‌شده و به سبب کوهستانی بودن به نام قهستان معرب "قهستان" خوانده شده است (راست‌کردار، ۱۳۸۸: ۹).

مورخان فتح خراسان به‌دست مسلمانان را سال ۲۲ ق. در زمان خلافت عمر دانسته‌اند. قهستان تا سال ۲۰۵ ق. در سیطره عباسیان بود و توسط والیان خلفا اداره می‌شد، بعدها طاهریان خراسان را به‌زیر سلطه خود درآوردند، پس از مدتی قهستان به تصرف امرای محلی سیستان درآمد و از زمان ظهور حسن صباح تا تهاجم سپاه هلاکوخان مغول، در دست حکام اسماعیلی بوده و قهستان از مراکز عمده سیاسی این فرقه به‌شمار می‌آمد، وجود قلعه دختر در ۱۲ کیلومتری غرب بشرویه از دلایل حضور اسماعیلیان در منطقه بوده است (همان: ۱۰-۱۱).

در کتاب‌های جغرافیایی متقدم نامی از بشرویه به میان نیامده و تنها اشاره صریح در این باره مربوط به قرن هفتم هجری قمری در کتاب حافظ ابرو می‌باشد.

برخی از صاحب‌نظران بر این باورند که نادرشاه پس از فتح هند، در مسیر بازگشت، از کویر لوت گناباد گذر کرد و سپاه وی در کویر دچار تشنگی شدند، شخصی به‌نام علی مردان‌خان که گله‌دار بود خود را به سپاه نادر رساند و ضمن کمک‌رسانی، آنها را در خروج از کویر راهنمایی نمود. نادر به پاس این خوش خدمتی، حکومت طبس را به او داد. پس از وی فرزندش میرحسن‌خان حکومت طبس را به‌دست گرفت. وی تصمیم به وقف عام اموال و املاک گرفت. از جمله این اوقاف، حدود نصف آب قنات بشرویه، نصف آب قنات رقه (از روستاهای بشرویه) و آب باغ گلشن طبس است که امروزه این موقوفه عظیم در اختیار اداره اوقاف و امور خیریه بشرویه و طبس قرار دارد.^۱

بدون تردید نمی‌توان نقش فرهیختگان و بزرگان علمی و مذهبی بشرویه را در رشد اعتقادات و باورهای مذهبی نادیده گرفت. بنابراین شکل‌گیری اندیشه‌های مذهبی محکم و استوار و به‌دنبال آن عملی نمودن برخی از اعتقادات مذهبی از طریق وقف و موقوفات،

با حمایت و هدایت بزرگان مذهبی شهر انجام می‌شده است. از جمله این شخصیت‌ها، ملا عبدا... التونی بشروی می‌باشد.

از کتاب‌های ارزشمند ایشان کتاب "وافیه فی الاصول" می‌باشد که هم اکنون در حوزه‌های علمیه در درس خارج فقه تدریس می‌شود. آراء و نظریات ملاعبدا... بشروی که از معاصرین شیخ حر عاملی به‌شمار می‌رود تأثیر فوق‌العاده‌ای در حوزه‌های فقهی شیعه به‌جای گذاشت، به‌گونه‌ای که معاصران پیوسته به اندیشه‌های فقهی وی استناد می‌کردند. وی در سال ۱۰۷۱ ق. در کرمانشاه وفات یافت و همان‌جا مدفون گردید. از علمای دیگر این خطه می‌توان از "مولی احمد بن حاج محمد التونی بشروی" برادر ملاعبدا... بشروی نام برد و همچنین از حاج محمدنصیر که در کربلا به تحصیل پرداخته و در کتابت و استنساخ فردی ماهر و برجسته بود (اسدی مقدم، ۱۳۷۶: ۲۲-۲۳).

مردم بشرویه از نظر مذهبی شیعه اثنی‌عشری می‌باشند. در دایرة المعارف تشیع درباره مذهب مردم بشرویه آمده است: «مردم بشرویه مسلمان و بر مذهب شیعه هستند، مذهب شیعه سابقه‌ای دیرینه‌ای در بشرویه دارد و در جنبش سربداران سبزوار که شیعیان خراسان به مقابله با ستمگری‌های ایلخانان مغول برخاستند، بشرویه نیز از مراکز مهم این جنبش در خراسان بود" (لطیفیان مقدم، ۱۳۸۶: ۱۵۱).

البته لازم به ذکر است که برای مدتی فرقه‌ی بابیت در منطقه بشرویه جولانی نمود. سابقه‌ی بابی‌گری در بشرویه به اواسط دوره قاجار برمی‌گردد، یعنی در دوره‌ای که تفکرات شیخ احمد احسائی توسط سید کاظم رشتی و سپس سید علی‌محمد شیرازی در مناطقی از ایران رشد می‌یافت. در این زمان ملاحسین بشرویه‌ای از بشرویه حرکت و در بوشهر سید علی‌محمد را ملاقات می‌کند و اولین کسی است که به او ایمان می‌آورد. ملاحسین بعدها راهی کربلا شد و در آن‌جا مروج تفکرات سید علی‌محمد شیرازی گردید.

بعدها گروهی موسوم به آل بشروی در کربلا همین تفکرات و اندیشه‌ها را نشر می‌دادند. ملاحسین سپس مدتی برای تبلیغ وارد بشرویه می‌شود و تعدادی از افراد را در قریه

زرک بشرویه به بابی‌گری متمایل می‌نماید، خود ملاحسین در دوره‌ی ناصرالدین شاه و شروع جنبش بابی‌کشی توسط امیرکبیر به همراه گروهی عازم قلعه طبرسی مازندران شد و در همان قلعه نیز به قتل رسید.

اندیشه‌های بابی‌گری در بشرویه چندان رشد نیافت و بعدها علمای بشرویه با موضع‌گیری خود علیه بابیت، باعث کوچ اکثریت بابی‌ها به شهرهای شیراز، مشهد، گرگان و ... شدند. اعتصام‌الملک در سفر به بشرویه می‌نویسد: «از روزی که سکنه شهر به خاطر دارند در آنجا سرقت نشده و کسی دیگری را به قتل نرسانده است، هیچ‌کس به خاطر ندارد که در آن شهر مردی زن خود را طلاق بدهد، هرگز راجع به ارث بین وراث اختلاف بوجود نیامده و یک وارث مبادرت به تصاحب اموال وارث دیگر نکرده است» (رضوانی، ۱۳۸۹: ۲۷۴). این امر تعصبات و پای‌بندی شدید مردم را به مذهب شیعه نشان می‌دهد. هیچ منبعی به‌وجود اقلیت سنی‌مذهب در بشرویه اشاره‌ای نکرده است و هیچ آثار معماری و یا مذهبی که به نوعی این مسأله را بتواند ثابت کند، وجود ندارد.

وقف

وقف در یک تعریف عبارت است از «حبس عین ملک یا مالی و مصرف کردن منافع آن در اموری که واقف معین می‌کند و یا آن‌چه کسی از ثروت خود جدا کند که در کارهای عام‌المنفعه از آن استفاده کنند».

در قرآن مجید آیه‌ای مربوط به وقف و حکم فقهی آن به‌طور مستقل و مختص دیده نمی‌شود ولی در آیات بسیاری به انفاق، احسان، صدقه، قرض‌الحسنه، تعاون و اعمال خیر تأکید و سفارش شده است. در آیات شریفه ۷۶ سوره مریم (س) و ۴۶ سوره کهف، بر اعمال صالحی که اجرش نعمت ابدی است مانند صدقات جاریه، تأکید شده است (محمدی، ۱۳۸۸: ۲۱).

فقه‌ها در بیان مفهوم اصطلاحی وقف که از نظر شرعی چه مفهومی دارد. اختلاف دارند، منشأ اختلاف آن است که برخی آن را لازم و برخی جایز می‌دانند و عده‌ای قصد قربت

را شرط تحقق وقف می‌دانند، ولی عده‌ای دیگر چنین عقیده‌ای ندارند. از فقها تعاریف فراوانی در رابطه با مفهوم اصطلاحی وقف نقل شده است از جمله "فقهای شافعی مذهب وقف را چنین تعریف کرده‌اند: وقف عبارت است از حبس مالی که انتفاع از آن به ابقاء عین مال ممکن باشد و تصرف در اصل مال ممنوع و مقطوع گردد و منافع رقبه به قصد قربت هزینه شود" (کبیری، ۱۳۶۴: ۶۷).

در اصطلاح قانون مدنی ایران ماده ۵۵ نیز آمده است: "حبس عین و تسبیل ثمره برحسب نیت واقف" (معراجی، ۱۳۸۵: ۸۹).

وقف و حبس مال پیش از اسلام در میان اعراب اگر چه به نام وقف نامیده نمیشد، چندان ناآشنا هم نبود چنانکه اوقاف حضرت ابراهیم خلیل که تا امروز باقی است، خود بهترین دلیل بر وجود وقف قبل از اسلام می‌باشد. در بین مصریان باستان نیز موقوفات به شکلی وجود داشته است، چنان که رامسس دوم، املاک فراوانی را به معبد "ابیدوس" بخشید و مراسم و ویژه‌های به منظور تملیک آن املاک در حضور جمع کثیری از مردم بر پا نمود، تا مردم در این امر خیر از وی پیروی نمایند (کبیری، ۱۳۶۴: ۳۹).

بعد از ظهور اسلام وقف رشد و توسعه زیادی یافت. مسلمانان در تعیین نخستین صدقه در عالم اسلام اختلاف نظر دارند، مهاجرین نخستین صدقه را صدقه عمر بن خطاب می‌دانند ولی انصار نخستین صدقه را صدقه پیامبر اسلام می‌دانند. در دوران بنی امیه و بنی عباس وقف گسترش یافت و مردم بدان روی آوردند. وقف از انحصار بر فقرا و مساکین خارج شد و به تأسیس مراکز علم و تأمین زندگی طلاب و مدرسین و خدام و ایجاد معابد و پناهگاه‌ها و کتابخانه‌ها تعمیم پیدا کرد.

موقوفات بشرویه

اصولاً بین تاریخ شهر بشرویه و زمان پیدایش موقوفات، رابطه دقیقی وجود ندارد، زیرا تاریخ مدون بشرویه به قرن پنجم هجری قمری برمی‌گردد در حالی که اولین اسناد در خصوص وجود موقوفات بشرویه به دوره زندیه و افشاریه می‌رسد. در این تحقیق

اطلاعات مکتوب از اسناد وقفی و وقفنامه‌های اداره اوقاف و امور خیریه بشرویه و کتب چاپ شده در راستای موقوفات، اخذ شده و برخی اطلاعات شفاهی نیز از مطلعین محلی و افراد خبره، به جهت این که این گونه اطلاعات تاکنون مدون نشده و در مقالات پژوهشی و دانشگاهی نیز کمتر به آنها پرداخته شده، به دست آمده است. داده‌ها بر اساس آمارهای رسمی اداره اوقاف بشرویه می‌باشد و از ارائه آمار موقوفاتی که سندیت متقن ندارند خودداری شده است.

موقوفات بشرویه را می‌توان بر اساس نوع وقف به دسته‌های زیر تقسیم نمود: موقوفات عمرانی، موقوفات مذهبی، موقوفات آموزشی (تعلیم و تربیت)، موقوفات بهداشتی و درمانی، موقوفات اجتماعی و عام‌المنفعه.

براساس گزارش اداره اوقاف و امور خیریه بشرویه، این شهر دارای ۳۷۵ فقره موقوفه، شامل ۱۲۰۰ رقبه می‌باشد که این موقوفه‌ها و رقبه‌ها در کل حوزه شهرستان و روستاهای تابعه و حتی شهرهای دور و نزدیک نظیر اصفهان، یزد، طبس و ... پراکنده می‌باشند. از این تعداد موقوفات، ۸۰ مورد به مساجد شهری و روستایی، ۷ مورد مربوط به بقاع متبرکه و بقیه مربوط به امور دینی، طلاب، عمران، بهداشت و عام‌المنفعه می‌باشد.

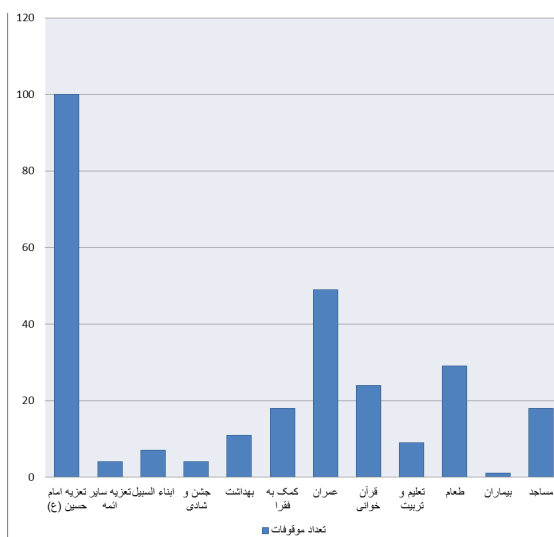
۲-۱- موقوفات عمرانی

بدون تردید از مجموع موقوفات به ثبت رسیده در حوزه شهرستان بشرویه، بخش عمده‌ای موقوفات عمرانی است. در موقوفات عمرانی بشرویه نیز هم‌چنان نگاه مذهبی دیده می‌شود. به عبارت بهتر، آن چه از عمران و آبادانی به ذهن خطور می‌کند، همانا احداث و تعمیر یا مرمت مساجد و اماکن مذهبی و بناهای عام‌المنفعه نظیر آب‌انبارها، غسالخانه‌ها و مدارس حوزه علمیه می‌باشد. با این وضعیت، متولی هزینه‌های تعمیر و مرمت بناهای موقوفی را پیش‌بینی می‌نموده و نیازی به کمک از مردم و خیرین جهت تعمیر بنا نبوده است. در جدول ۱ نمونه‌هایی از موقوفات عمرانی بشرویه ارائه شده است.

جدول (۱) نمونه‌هایی از موقوفات عمرانی بشرویه

ردیف	اموال موقوفه	نوع مصرف	تاریخ سند	واقف
۱	۵۷ فنجان آب و اراضی مزروعی در ارسک	مؤذن مسجد و تعمیرات آن	۱۲۱۲ ق.	باقیه خانم
۲	۶۴ فنجان آب و ۷ قطعه زمین مزروعی در ارسک	تأمین آب شرب حیاض و مخارج حمام ارسک	۱۲۸۱ ق.	شهربانو زوجه حاج میرزا امیر بیک ارسکی
۳	۸ جریب زمین مزروعی در بشرویه	تعمیرات حوض انبار جهت رهگذران	۱۳۳۱ ق.	عباسعلی بن کربلایی عیدالله
۴	۳/۵ فنجان آب و ۴/۵ دانگ زمین در بشرویه	تعمیرات و مخارج حسینه	۱۳۲۳ ق.	عباسعلی بن علی آقا رباطی
۵	۵ فنجان آب و یک باغ در ارسک	تأمین هزینه‌ها و مخارج مسجد جامع	۱۳۳۸ ق.	آخوند ملا محمدتقی
۶	یک باب مغازه در بشرویه	مخارج حوض میان ده و تعمیر و روشنایی مسجد میان ده	۱۳۶۴ ق.	میرزا محمود هاشمی عطایی

در حقیقت نزدیک به ۵۵ مورد از موقوفات حوزه شهرستان، عمرانی است و پس از موضوع تعزیه امام حسین (ع) بالاترین درصد موقوفات می‌باشد. موقوفه‌های عمرانی مقام دوم را دارد.

نمودار (۱) تحلیل کمی نوع مصارف موقوفات شهرستان بشرویه ۱۳۹۲

در دوره ۲۹۸ ساله (از افشاریه ۱۱۳۵ ق. الی ۱۴۳۳ ق.)

مأخذ: فهرست اداره اوقاف و امور خیریه شهرستان بشرویه

یکی از موقوفه‌های عمرانی، موقوفه‌ای است مربوط به تأمین روشنایی مسجد میان‌ده که براساس آن، تعویض لامپ‌های سوخته شده از نظر روشنایی و هزینه آن از این موقوفه پرداخت می‌شود. همچنین موقوفاتی که مربوط به تعمیرات حوض‌انبارها می‌باشد با توجه به این که بشرویه در منطقه کویری و خشک واقع شده و دارای تابستان‌های بسیار گرم (۴۹ درجه) می‌باشد ارزش حوض (آبانبار) برای رهگذران دوچندان می‌باشد. در این موقوفه‌ها پیش‌بینی شده که در هر چند سال، باید داخل حوض را لای روبی نمایند و همچنین تأمین آب حوض که در زمستان انجام می‌گرفت هم از این موقوفه‌ها تأمین می‌شد.

موقوفات مذهبی

براساس بررسی‌های انجام گرفته روی موقوفات بشرویه که جمع‌بندی و تحلیل آن به صورت آماری و نموداری ارائه خواهد شد، این‌گونه استنباط می‌شود که اموال موقوفی در بشرویه با توجه به نوع معیشت مردم در ۳۰۰ سال گذشته که کشاورزی بوده، بر پایه آب و زمین زراعتی و بعضاً باغات قرار داشته است. ۹۵ درصد موقوفات بشرویه را آب و اراضی کشاورزی تشکیل می‌دهد.

براساس همین تحلیل آماری قریب به ۷۰ درصد موارد مصرفی موقوفات بشرویه تحت عنوان روضه‌خوانی امام حسین(ع) و سایر ائمه می‌باشد و این مسأله عمق و پیوند تفکرات و اندیشه‌های مذهبی و شیعی را از گذشته تاکنون نشان می‌دهد.

مخارج و تعمیرات مساجد و اماکن مذهبی و اطعام و قرآن‌خوانی رتبه دوم را در بین موارد مصرف موقوفات بشرویه دارد. موضوعات تعلیم و تربیت، کمک به فقرا، بهداشت و حقوق حیوانات در رتبه‌های بعدی قرار می‌گیرد.

اگر چه اکثریت موقوفات بشرویه رنگ مذهبی دارد و هیچ موقوفه‌ای را نمی‌شود یافت که قصد قربت و نیکی در آن نباشد، با این وصف موقوفاتی که صرفاً به فعالیت‌های قرآنی و مذهبی اختصاص دارد را تحت عنوان موقوفات مذهبی می‌نامیم. در موقوفات

مذهبی شاخه‌های گوناگون می‌توان ترسیم نمود. کمک به فقرا، قرآنخوانی، تعزیه جهت ائمه، اطعام عزاداران و ... از جمله این شاخه‌ها می‌باشد. پای‌بندی شدید مردم بشرویه به مذهب اثنی‌عشری و عشق آن‌ها به ائمه اطهار باعث رشد این موقوفات از دوره قاجار به بعد شده است. جدول ۲ بخشی از موقوفات مذهبی بشرویه را نشان می‌دهد.

جدول ۲) نمونه‌هایی از موقوفات مذهبی بشرویه

ردیف	اموال موقوفه	نوع مصرف	تاریخ سند	واقف
۱	یک سهم آب و اراضی مزرعه اهجان از توابع کُرد بشرویه	مصرف نماز و روزه و تلاوت قرآن	۱۲۱۰ ق.	آسیه بیگم
۲	۲ فنجان آب و نصف باغ در ارسک بشرویه	شش ختم کلام ... مجید	۱۲۴۸ ق.	حسن بن ملاحیدر
۳	۴۵ فنجان آب در روستای فتح آباد با متعلقات	تعزیه امام حسین(ع)	۱۲۱۶ ق.	خدیدجه خانم
۴	۴۰ فنجان آب و اراضی روستای محمد آباد ارسک	۱۲ ختم قرآن در سال	۱۲۴۷ ق.	علی محمد
۵	۶ فنجان آب بشرویه و یک منزل مسکونی	تعزیه امام حسین(ع)	۱۳۱۰ ق.	محمدباقر بن حاجی

یکی از موقوفات مهم مذهبی مسجد میان‌ده می‌باشد. این مسجد ۴۰۰ ساله متعلق به دوره صفویه بوده و در سال ۱۰۳۰ ق. احداث شده است. موقوفات این مسجد ۵ قطعه زمین، ۱۸ فنجان آب قنات بشرویه، ۳ فنجان آب برای وضوخانه می‌باشد. لازم به ذکر است که قنات بشرویه که از کوه‌های غرب بشرویه سرچشمه می‌گیرد نقشی حیاتی در زندگی مردم حاشیه کویر داشته است و در حال حاضر نیز این قنات سرمایه مهم مالکین اراضی است. بسیاری از موقوفات مذهبی و غیرمذهبی بشرویه ریشه در قنات و اراضی آن دارند. در این موقوفه‌ها اراضی وقف شده جهت مسجد هر ساله توسط اداره اوقاف به اجاره به متقاضیان داده می‌شود و درآمد آن برای مسجد می‌باشد. آب قنات نیز مانند اراضی به اجاره به افراد واگذار شده و از درآمد آن برای مسجد هزینه می‌شود.

۳ فنجان آب وقفی جهت وضوخانه مسجد نیز به‌صورتی است که هزینه آب مصرفی (لوله کشی شده) را از اجاره آب وقفی تأمین می‌نمایند. روی این جهت امروزه هزینه‌های

آب و برق مصرفی مسجد میان‌ده و حتی تعمیرات آن از درآمد همان موقوفات است و زمین‌های مساجد و حسینیه‌ها اکثراً زراعی بوده و به کشت زعفران و غلات و یا صیفی-جات اختصاص یافته است.

علاوه بر مسجد میان‌ده، موقوفه حسینیه حاج علی اشرف بشرویه نیز که متعلق به دوره صفویه می‌باشد حائز اهمیت است و عمق اعتقادات مذهبی مردم را نشان می‌دهد. این حسینیه در اواخر صفویه توسط شخصی به نام حاج علی اشرف به سبک هندی در مجاورت مسجد میان‌ده احداث شده است. حسینیه حاج علی اشرف دارای قدمت مذهبی فوق‌العاده‌ای است.

نقشه داخلی بنا هشت ضلعی و دارای دو اشکویه است و دو ایوان بزرگ نیز در اضلاع شمالی و جنوبی تعبیه شده است و در وسط حیاط، سکویی هشت ضلعی وجود دارد و چاه آبی که به حوض آب معروف بوده است در میان آن وجود دارد که علاوه بر رفع نیازهای روزمره، جنبه تبرک نیز دارد. در این حسینیه، هم‌اکنون مراسم مذهبی از روز اول محرم به صورت سنتی انجام می‌شود و از ۶ محرم نیز هیأت‌های مذهبی به نام فاطمیه، عباسیه و مهدیه و دیگر هیأت‌های جدیدالتأسیس در ساعات خاصی با برنامه-ریزی دقیق به عزاداری می‌پردازند و پس از آن، مراسم علم‌گردانی و شمشیرگردانی نیز در پایان انجام می‌شود.

حسینیه دارای ۲۵ فنجان آب قنات بشرویه و چندین قطعه زمین زراعی و ۹۰ فنجان آب قنات ابوجعفری است. قنات ابوجعفری نیز در ۱۰ کیلومتری جنوب بشرویه بوده و مظهر قنات نیز، کوه‌های غرب بشرویه می‌باشد. آب این قنات شیرین و دبی آن نسبت به قنات بشرویه کمتر است.

اراضی و آب وقفی این قنات نیز توسط اداره اوقاف به صورت اجاره به متقاضیان واگذار شده و درآمد آن برای اجرای مراسم مذهبی حسینیه اختصاص می‌یابد. شاخصه مهمی که در حسینیه حاج علی اشرف وجود دارد، وقف‌نامه آن است که دارای رقبات متعددی می‌باشد. قدیمی‌ترین اثر این حسینیه منبر چوبی حسینیه است که تاریخی که در بدنه

آن حک شده است، مربوط به سال ۱۱۶۸ ق. می‌باشد.

در مراسم علم‌گردانی حسینی که پس از پایان عزاداری هیأت‌ها انجام می‌شود، ترکیب افراد در علم‌گردانی به شرح ذیل است:

۲۴ نفر علم‌داران، ۱۲ نفر شمشیردارها، ۲ نفر خطیب و آمین‌گو، ۱۰ نفر قلیان‌چی و سقا، ۱۲ نفر متفرقه که مجموع آن‌ها به ۷۲ نفر و برابر با ۷۲ شهید صحرای کربلا می‌باشد. در این مراسم ۱۲ دور علم‌ها باید به دور حسینی گردانده شود و هر چه بر تعداد علم‌ها افزوده شود به ازای هر ۵ علم یک دور به دورها افزوده می‌شود.

در روز عاشورا از ۷۲ نفر خدمه حسینی پذیرایی نهار انجام می‌شود و به هر نفر برابر وقف‌نامه، ۷/۵ کیلو گندم جهت تبرک و تیمن اعطا می‌شود (رضوانی، ۱۳۸۹: ۲۹).

تصویر (۱) حسینیة حاج علی اشرف بشرویه، دوره صفویه

این موقوفات سال‌ها در دست پیش‌نماز بشرویه بوده و پس از انقلاب و تشکیل هیأت امناء، توسط آنها و زیر نظر اداره اوقاف اداره می‌شود.^۱

موقوفات آموزشی (تعلیم و تربیت)

موقوفات آموزشی یا تعلیم و تربیت طبیعتاً از مسائل مذهبی جدا نیست، زیرا بخش زیادی از این موقوفات جهت ترویج احکام دینی و کمک به طلاب علوم دینی در مدارس

۱. مصاحبه با محمدباقر سلیمی، از مطلعین محلی بشرویه، ۱۳۹۳/۲/۲۰.

علمیه می‌باشد. آن‌چه براساس آمار می‌توان ارائه نمود این است که نگاه جامعه سنتی و مذهبی بشرویه به برپا داشتن شعائر مذهبی و تعزیه، برای ائمه نمود بیشتری داشته است تا بحث تعلیم و تربیت؛ بنابراین در باب تعلیم و تربیت طلاب، موقوفات کمتری داریم. بخشی از موقوفاتی که جهت آموزش‌های قرآنی و تعلیم و تربیت دینی بوده است، در جدول ۳ نشان داده شده است.

جدول ۳) نمونه‌هایی از موقوفات آموزشی - قرآنی بشرویه

ردیف	اموال موقوفه	نوع مصرف	تاریخ سند	واقف
۱	۳۰ فنجان آب و ۶ جریب زمین از قنات رقه بشرویه	تعلیم نماز و مسائل شرعیہ اطفال	۱۳۳۴ ق.	میرزا غلام‌حسین بن آقا
۲	۹۰ فنجان آب و اراضی محمدآباد و ۶ فنجان آب و ۶ دانگ زمین از قنات ارسک	معلمین مکتب و تعمیرات	۱۳۳۲ ق.	حاج میرزا میر
۳	یک باب مدرسه و ۱۰۰ فنجان آب در اراضی قنات ابوجعفری و یک حجره	تعلیم و تربیت - حقوق مدرسین و طلاب و مخارج مدرسه	۱۱۷۳ ق.	حاج عبد الغنی
۴	۴ شبانه‌روز آب و اراضی موردستان و یک باغ و یک منزل و ۶۰ فنجان آب و اراضی محمدآباد ارسک	طلاب علوم دینی و حسینیه ارسک	۱۲۲۸ ش.	حاج میرزا امیربیک
۵	۱۵ فنجان آب و اراضی قنات موردستان	یک نفر اهل علم که مردم را ارشاد کند	۱۳۴۸ ش.	محمد توکلی

قدیمی‌ترین موقوفه بشرویه در این زمینه مربوط به سال ۱۱۷۳ ق. است که واقف آن حاج عبدالغنی می‌باشد این موقوفه شامل یک باب مدرسه علمیه، ۱۰۰ فنجان آب و اراضی قنات ابوجعفری و یک حجره طاحونه^۱ بوده و مصرف آن تعلیم و تربیت طلاب، پرداخت حقوق مدرسین و مخارج مدرسه علمیه می‌باشد (اداره اوقاف و امور خیریه بشرویه، ۱۳۹۳: ۱۲).

تنها اشاره‌ای که به این مدرسه در منابع مکتوب شده است مربوط به سفرنامه معصوم‌علی شاه (طرائق الحقایق) می‌باشد که در سال ۱۳۱۶ ق. از بشرویه عبور نموده است، وی می‌نویسد:

۱. طاحونه در اصطلاح آسیاب آبی در بشرویه است که با آب قنات کار می‌کند و در زمان قاجار نقش کلیدی در زندگی مردم داشته است.

مدرسه‌ای دارد، در آن مدرسه منزل کردم، متولی آقای عبدالوهاب خادم درویش‌علی، حق خدمت به وزن طبس یک روز یک من گندم و یک روز، یک من جو، برای طلاب هم جو و گندم مقرر است (سلیمانی رباطی، ۱۳۸۹: ۷۶).

این مدرسه دو ایوان تابستانی و زمستانی دارد و در اطراف حیاط، حجره‌های طلاب قرار دارد که تعداد کل حجره‌ها ۱۲ عدد می‌باشد. آمار طلاب در سال‌های مختلف متناوب بوده است. از سال‌های روی کار آمدن رضاخان پهلوی، آمار طلاب به دلیل سخت‌گیری بر علما کاهش یافت و در زمانی به تعطیلی انجامید ولی پس از انقلاب اسلامی، آمار طلاب رو به فزونی گذاشت و با جذب طلبه از طریق حوزه علمیه استان، در حال حاضر بالغ بر ۱۵۰ طلبه به فعالیت مشغول هستند.

هزینه مدرس و مخارج طلاب علوم دینی از موقوفات این مدرسه تأمین می‌شده است. میزان موقوفات مربوط به بحث تعلیم و تربیت در نمودار شماره ۱ دیده می‌شود. در این نمودار موقوفات مربوط به آموزش و علم آموزی نسبت به اطعام و عمران و تعزیه کمتر است. قدمت ۴۰۰ ساله مدرسه علمیه بشرویه نشان‌دهنده پیوند دیرینه مذهب شیعه و علاقه مردم به مسائل مذهبی دارد. بنای مدرسه به دوره افشاریه می‌رسد و حاج عبدالغنی بشروی به دلیل بالا بودن سطح علمی مردم بشرویه، آن را احداث کرده و موقوفاتی نیز برای اداره آن تعیین نموده است. بنای مدرسه علمیه بشرویه در سال ۱۳۸۳ ش. با شماره ۱۱۶۶۷ در فهرست آثار ملی کشور نیز به ثبت رسیده است.

تصویر ۲) مدرسه علمیه بشرویه، دوره افشاریه

نکته قابل توجه این است که این مدرسه ۴۰۰ ساله هم‌اکنون نیز فعال بوده و تعداد زیادی طلاب از بشرویه و شهرهای دور و نزدیک در آن به تحصیل علوم دینی مشغول می‌باشند.

موقوفات بهداشتی و درمانی

جامعه ایران در عصر قاجار یک جامعه سنتی به تمام معنا بود و تنها در عصر ناصری بود که با سفرهای وی به اروپا و چاپ روزنامه و فرستادن دانشجو به اروپا، دریچه‌ای تازه بر روی ایران باز شد. آشنا نبودن ایرانیان با پدیده‌های نوظهور اروپا در زمینه‌های بهداشتی و درمانی باعث گردید، ایران در این زمینه نسبت به غرب بسیار عقب بیفتد. البته ایران در زمینه‌های درمانی و رعایت موازین بهداشتی، سابقه‌ی درخشان و دیرینه‌ای بویژه در قبل از اسلام داشته است.

در عین حال، وجود برخی از موقوفات در زمینه‌های بهداشتی خود حکایت از توجه هر چند محدود شهروندان به مسائل پزشکی و درمانی دارد. در جدول ۴ نمونه‌هایی از موقوفاتی که بیشتر جنبه بهداشتی و درمانی دارد ارائه شده است.

جدول ۴) نمونه‌هایی از موقوفات بهداشتی و درمانی بشرویه

ردیف	اموال موقوفی	نوع معرف	تاریخ سند	واقف
۱	۱۸۰ فنجان آب قنات دهک هوگند	جهت حمام‌های عمومی	۱۳۲۸ ق.	سلطان غیاثی
۲	۲ فنجان آب بشرویه	مصرف آب حمام حاج خیر النساء	۱۳۳۲ ق.	محمدعلی بن کربلایی علی اکبر
۳	۷ سهم آب و اراضی و اشجار و بیوت از کل ۱۲ سهم حاجی آباد	مصرف حمام، بیمارستان، غسل‌خانه و رختشوی‌خانه	۱۳۷۸ ق.	علیرضا دانش سخنور
۴	آب و اراضی قنات ابوجعفری بشرویه و قنات گلشن طبس	بخشی از مصرف آن تأمین حکیم برای مداوای بیماران در بشرویه و آموزش نیروی پرستار	-	امیرحسن خان حاکم طبس و بشرویه

یکی از موقوفاتی که جنبه بهداشتی و درمانی داشته است، موقوفه امیرحسن‌خانی^۱

۱. امیرحسن خان از سال ۱۲۰۲ ق. تا سال ۱۲۳۵ ق. یعنی به مدت ۳۳ سال در دوره آقا محمدخان قاجار و فتحعلی شاه قاجار، حاکم تون و طبس بوده است. موقوفات وی در باغ گلشن طبس نیز مشهور عام و خاص است.

بوده که در آن تأمین پزشک برای بشرویه و آموزش پرستاران پیش‌بینی شده است. از موقوفه‌های شاخص و محوری حوزه اوقافی بشرویه، موقوفه امیر حسن‌خانی و عمادالملکی^۱ است که دارای رقبات متعددی است و حوزه کاری آن در شهرهای بشرویه، طبس، فردوس، و حتی گناباد، بیرجند و سرایان می‌باشد. ارزش ریالی این موقوفه بسیار بالا و قریب به ۲۰۰ میلیارد تومان است.

نیات دو موقوفه، متعدد است و نزدیک به ۵۴ نیت در آن پیش‌بینی شده است که بیشترین آن‌ها اطعام و عزاداری مردم در ایام ماه مبارک رمضان و محرم است. تاریخ این موقوفه سال ۱۲۱۸ ق. می‌باشد.

موقوفه‌ها شامل منازل مسکونی، اماکن تجاری و اراضی و آب قنوات می‌باشد. موقوفه امیرحسن‌خانی دارای ۱۹۲۶ رقبه در شهر طبس، ۴۶۲ رقبه در سرایان، ۲۴۲ رقبه در فردوس، ۲۵۶ رقبه در بشرویه و ۱۶ رقبه در خوسف است.

مصارف این موقوفه با نیازهای روز جامعه هم‌خوانی دارد. اطعام نیازمندان، عزاداری اهل بیت، کمک به طلاب، حوزه‌های علمیه، فقرا، دارو و درمان، تعمیر حوض‌انبارها، کاروان‌سراها، کمک به زوار، افطار روزه‌داران و برگزاری اعیاد بزرگ هم‌چون قربان و غدیر از جمله نیات این موقوفه می‌باشد.

هم‌چنین با توجه به اهمیت رعایت بهداشت و نظافت، موقوفه‌هایی برای حمام‌های عمومی بشرویه نیز وجود داشته است از جمله ۱۸۰ فنجان آب قنات هوگند برای حمام‌های عمومی که در دوره قاجاریه، مردم از این حمام‌ها استفاده می‌کردند و از طریق اجاره آب وقفی، هزینه‌های سوخت و آب مصرفی حمام‌ها تأمین می‌شد.

موقوفات اجتماعی و عام‌المنفعه

شاید اغراق نباشد اگر بگوییم در زمینه موقوفات عام‌المنفعه و امور اجتماعی و حمایت از حقوق حیوانات، بشرویه در سطح ملی، حرفی برای گفتن دارد. در این زمینه برخی

۱. میرزا محمدباقر خان عماد الملک حاکم تون و طبس بوده که در سال ۱۳۱۳ ق. فوت نموده است.

از موقوفه‌هایی که جهت حقوق حیوانات به وجود آمده بود، از نظر قدمت به ۲۵۰ سال پیش بر می‌گردد که در نوع خود، بی‌نظیر بوده و برخی از آنها مراحل ثبت بین‌المللی خود را طی می‌کند. موقوفه‌هایی مثل ریختن گندم در صحرا به هنگام باریدن برف جهت پرندگان و یا موقوفه زمین گربه‌ای از این نمونه می‌باشند. موقوفاتی که برای ابن‌السبیل و تأمین آب حیاض وقف شده نیز جزو موقوفات عام‌المنفعه محسوب می‌شود. بخشی از این نوع موقوفات را در جدول ۵ مشاهده می‌کنید.

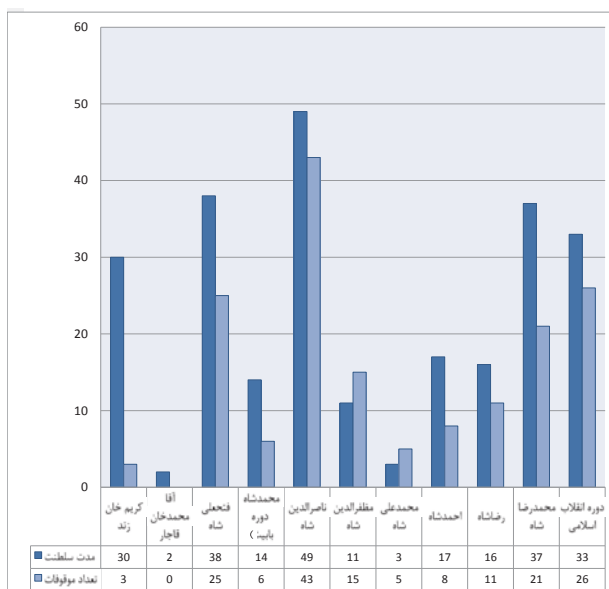
جدول ۵) نمونه‌هایی از موقوفات اجتماعی و عام‌المنفعه بشرویه

ردیف	اموال موقوفی	نوع مصرف	تاریخ سند	واقف
۱	دو قطعه بندچه ترکمانی و ۱۷ دانگ زمین در بشرویه	ابن‌سبیل	۱۳۲۳ ق.	حسن بن مقیم
۲	۸ جریب زمین مزروعی در بشرویه	تأمین آب حیاض جهت رهگذران	۱۳۳۱ ق.	عباسعلی بن کربلایی عبدالله
۳	یک قطعه سراپاغچه در رقه و ۱۴ فنجان آب و اراضی قنات	حنا و اطعام فقرا و قربانی گوسفند	۱۲۹۹ ق.	خیر النساء خانم
۴	۴ فنجان آب و ۴ دانگ زمین و باغ در ارسک	سالی ۴۰ من میوه بین فقرا تقسیم شود	۱۳۰۴ ق.	عبدالله بن محمد امیربیک
۵	یک دربند کاروان‌سرا و ۱۲ باب خانه	مسافرین و مترددین	۱۳۴۶ ق	محمدحسین

یکی از موارد حائز توجه در بحث موقوفات بشرویه که منحصر به‌فرد بوده و می‌تواند توجه محافل ملی و بین‌المللی را به‌خود جلب نماید، موقوفاتی است که در باب حقوق حیوانات می‌باشد. بر این اساس موقوفه‌هایی در بشرویه وجود داشته در قالب "زمین" که به آن "وقف گربه‌ای" یا "زمین گربه‌ای" گفته می‌شد و موضوع آن این بود که در زمان‌های قدیم چنان‌چه گربه‌ای وارد خانه‌ای می‌شد و قسمت یا تمام گوشت صاحب خانه را می‌ربود، به جهت اذیت نکردن گربه و جبران خسارت، متولی موقوفه از عواید زمین گربه‌ای خسارت وارده را جبران می‌کرد.

در حال حاضر نیز وجود این نوع اراضی در بشرویه، صحت این مطلب را تأیید می‌کند. موقوفه "زمین گربه‌ای" از حدود ۲۰۰ سال گذشته در بشرویه رایج بوده است و نگرش

مردم را به رعایت حقوق حیوانات نشان می‌دهد. رشد کمی موقوفات براساس داده‌های آماری حاکی از این است که موقوفات بشرویه از دوره زندیه شروع شده و در دوره قاجاریه به اوج خود می‌رسد. دوره ناصرالدین شاه با توجه به طولانی بودن سلطنت وی، دوره اوج و رشد کمی موقوفات در بشرویه می‌باشد. این روند با سیر نزولی در دوره پهلوی‌ها ادامه می‌یابد و پس از پیروزی انقلاب اسلامی، مجدداً سیر صعودی به خود می‌گیرد (نمودار ۲).

نمودار ۲) نمودار کمی تعداد موقوفات در دوره‌های قاجاریه و انقلاب اسلامی

مأخذ: فهرست اداره اوقاف و امور خیریه شهرستان بشرویه

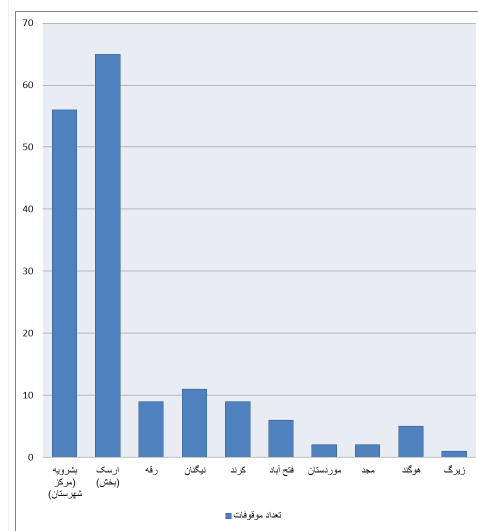
در باب مصارف وقفیات بشرویه نیز باید گفت از مجموع اموال و املاک وقفی، بیش از ۱۰۰ موقوفه مربوط به تعزیه و روضه‌خوانی سیدالشهداء(ع) است که در ماه‌های محرم و صفر انجام می‌گیرد. نکته قابل توجه این است که از مصارف دیگر اموال وقفی، مواردی نظیر اطعام نیز به نوعی به همان روضه‌خوانی سیدالشهداء(ع) پیوند می‌خورد. این نوع مصرف خود بیانگر عشق و علاقه و باورهای مذهبی مردم بشرویه به اهل بیت بویژه امام

حسین(ع) می‌باشد (نمودار ۱).

با توجه به اینکه اکثریت موقوفات مربوط به تعزیه در دوره قاجاریه و پهلوی پایه‌ریزی شده است و دوره قاجار نیز دوره رشد و توسعه باییت بود، این امر نشان دهنده عدم نفوذ تفکر باییت و بهائیت در روند موقوفات بشرویه می‌باشد.

بخش عمده دیگری از موقوفات بشرویه مربوط به عمران است. مرمت و احیای مساجد و تعمیر آنها، امور عام‌المنفعه نظیر تعمیر حوض‌های بشرویه و لایروبی و ترمیم حمام‌های عمومی که به نحوی با تفکرات نوع دوستی مکتب اسلام بویژه مذهب شیعه پیوند می‌خورد از جمله آنهاست.

پراکندگی جغرافیایی موقوفات بشرویه نشان می‌دهد که بخش ارسک با ۶۵ موقوفه از خود مرکز شهرستان فراتر رفته است (نمودار ۳).

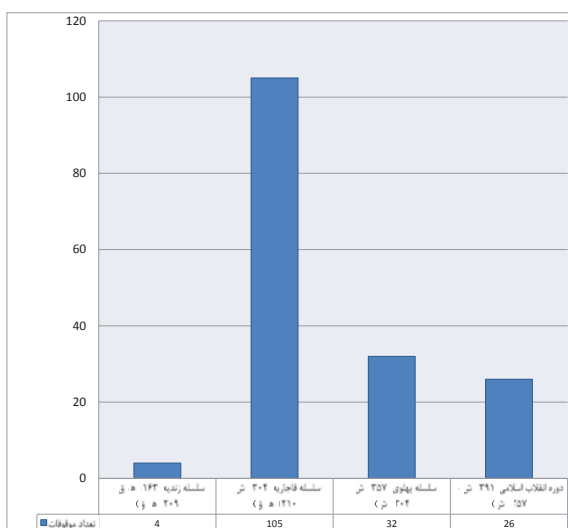

نمودار ۳) تحلیل پراکندگی جغرافیایی موقوفات شهرستان بشرویه براساس تعداد موقوفه‌ها

در دوره ۲۹۸ ساله (۱۱۳۵ ق. الی ۱۴۳۳ ق.).

نکته دیگری که در موقوفه‌های بشرویه به لحاظ اعتقادی دیده می‌شود و کم و بیش در اکثر شهرهای دیگر ایران نیز به چشم می‌خورد و جای تأمل دارد، این است که در

بررسی‌های آماری، موقوفاتی که مربوط به اهل بیت و ائمه اطهار می‌باشد، قریب به ۸۰ درصد آن‌ها مربوط به بحث تعزیه و شهادت آن‌هاست، و کمتر از ۲۰ درصد مربوط به تولد و مراسم شادی‌آفرین است. یعنی از هر ۱۰ موقوفه که در مورد تعزیه است یکی در مورد میلاد و اعیاد می‌باشد، نظیر موقوفه‌هایی که مربوط به جانب‌دان در بشرویه است که در مراسم عید، متولی باید مقداری حنا بین افراد توزیع کند، تا دست و سر و انگشتان خود را حنا ببندند.

نمودار ۴) تحلیل کمی موقوفات شهرستان بشرویه در دوره‌های حکومتی ایران

نتیجه

با بررسی‌هایی که به عمل آمد، در موقوفات بشرویه این مسأله محرز و روشن است که به سبب باورهای دینی و مذهبی عمیقی که میان مردم خراسان جنوبی بویژه بشرویه وجود دارد، نزدیک به ۸۰ درصد موقوفات بشرویه جنبه مذهبی داشته است. به عبارت بهتر، این موقوفات به عزاداری سرور و سالار شهیدان حضرت حسین بن علی (ع) و روضه‌خوانی در ماه‌های محرم و صفر و یا اطعام در ماه مبارک رمضان مربوط می‌شود. بخشی از موقوفات بشرویه نیز که در نوع خود بی‌نظیر بوده و در کمتر جایی از ایران می‌توان یافت، موقوفاتی است که مربوط به مسائل اجتماعی نظیر علم‌آموزی، درمان بیماری‌ها، حقوق حیوانات و بهداشت روانی جامعه می‌باشد.

نکته مهم این است که همان ۲۰ درصد موقوفات که مربوط به علم‌آموزی، حقوق حیوانات و ... نیز می‌باشد به نوعی باز هم به اعتقادات مذهبی مردم مربوط می‌شود. به عبارت بهتر، علوم مذهبی بیشتر مورد توجه قرار گرفته است تا علوم طبیعی و تجربی. بر اساس آنچه از اسناد و مدارک اوقافی و مصاحبه‌های انجام گرفته با مطلعین بشرویه استنباط می‌شود این است که پیوند عمیقی بین باورهای دینی مردم و نوع موقوفات وجود دارد. به عبارت بهتر، تمام مصارف موقوفات خمیرمایه‌ای از نیک‌اندیشی، خیرات، نوع‌دوستی، کمک به افراد و رعایت حقوق حیوانات را در خود جای داده است. اعتقاد قلبی به جهان آخرت و ارزش نداشتن دنیا و لزوم جمع‌آوری توشه‌ای برای آخرت، شاید یکی از مهم‌ترین دلایل رشد کمی موقوفات باشد. رشد کمی موقوفات بعد از انقلاب اسلامی ایران، در نمودارها و جداول پیوست به‌خوبی نمایان شده است.

منابع

- اداره اوقاف و امور خیریه شهرستان بشرویه (۱۳۹۳). گزارش اسناد موقوفی ثبت شده [پیوسته] قابل دسترس در:
www.awqafbosh.blogfa.com [۱۳۹۳/۱۰/۵]
- اسدی مقدم، حسین (۱۳۷۶). *مفآخر بشرویه*، ج ۱. قم: اسماعیلیان.
- راست کردار، زهره (۱۳۸۸). "طراح مرمت و حفظ آسیاب‌های بشرویه". پایان‌نامه کارشناسی ارشد مرمت و احیاء بناها و بافت‌های تاریخی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه آزاد اسلامی تهران مرکزی.
- رضوانی، نرگس (۱۳۸۹). "معرفی و شناخت ادبیات عامه شهرستان بشرویه". پایان‌نامه کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی بیرجند.
- سلیمانی رباطی، امیر (۱۳۸۹). "مطالعه آثار معماری برجای مانده از دوران اسلامی در بشرویه". پایان‌نامه کارشناسی ارشد باستان شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه سیستان و بلوچستان.
- کبیسی، محمد عبید (۱۳۶۴). *احکام وقف در شریعت اسلام*. ترجمه احمد صادقی گلدر. مازندران: اداره کل حج و زیارت ساری.
- لطفیان مقدم، احمد (۱۳۸۶). "مردم‌شناسی قنات‌های بشرویه". پایان‌نامه کارشناسی ارشد، مردم‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران.
- محمدی، جلیل (۱۳۸۸). *فرهنگ لغات و اصطلاحات وقف*. همدان: همسفر.
- معراجی، سعید (۱۳۸۵). *وقف سنت ماندگار*. تهران: بنیاد پژوهش و توسعه فرهنگ وقف.

بررسی تزیینات وابسته به معماری خانه و حسینیه آراسته در بیرجند (دوره قاجاریه و پهلوی اول)^۱

تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۴/۱۰

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۴/۷/۱۲

آرزو پایدارفرد^۲

محمد خزائی^۳

چکیده

در هنر معماری دوره قاجاریه، گچ‌بری و در هنر معماری دوره پهلوی اول (۱۲۹۹-۱۳۲۰ ش.)، آجرکاری شاخص و حائز اهمیت است. خانه آراسته از بناهای دوره قاجاریه واقع در شهرستان بیرجند است که به دلیل نقوش متنوع و نمادین گچ‌بری، قابل تحلیل و بررسی است. مهم‌ترین تزیینات این بنا نقوش گیاهی با انواع گل و برگ‌های نخلی و اسلیمی و قاب‌اسلیمی، نقش خورشید، پیکار شیر و اژدها، قطاربندی گچی، فرم طاق نماها و سرستون‌ها است. حسینیه آراسته از بناهای دوره پهلوی اول در شهرستان بیرجند است که دارای آجرچینی بسیار متنوع و رگ‌چینی‌های آجری قابل توجهی چون توپی، چلیپایی، جناغی و کتیبه‌های گچی مذهبی و نقش‌مایه دو شیر است. مسأله پژوهش حاضر آشکار می‌کند که تاکنون درباره‌ی این دو بنای تاریخی به‌جز گزارش‌های میراث فرهنگی و پایگاه بافت تاریخی شهرستان بیرجند هیچ‌گونه بررسی جدی صورت نگرفته است. دو بنا با وجود تزیینات غنی وابسته به معماری، به‌طور جامع معرفی نشده و تزیینات آن مورد بررسی و تحلیل قرار نگرفته است. بنابراین هدف از پژوهش حاضر معرفی این دو بنای معتبر اما ناشناخته در قطب فرهنگی شمال شرق کشور و هم‌چنین

۱. با سپاس فراوان از آقای مجتبی سلیمانی‌فر، عکاس و کارشناس صنایع دستی که تمامی تصاویر مربوط به دو بنا در مقاله‌ی حاضر توسط ایشان عکاسی شده است.

۲. دانشجوی دکترای هنر اسلامی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز و عضو هیأت علمی دانشکده هنر دانشگاه بیرجند، نویسنده مسئول

۳. دانشیار گروه ارتباط تصویری دانشگاه تربیت مدرس

بررسی و تحلیل نقش‌مایه‌های این دو بنا و مضامین آنهاست. یافته‌های این مقاله آشکار می‌کند که نقوش گچ‌بری خانه آراسته برگرفته از هنر گچ‌بری ساسانی است. حسینییه آراسته با توجه به کارکرد مذهبی آن، از نقش‌مایه‌هایی با مضامین مذهبی، چون کتیبه‌های روایات و نقش‌مایه دو شیر در دوجانب کتیبه‌ها بهره برده است. نقش‌مایه‌هایی چون نقش خورشید، نقش‌مایه شیر و نبرد شیر و اژدها از نقوش کلیدی دو بناست که علاوه بر پیشینه تاریخی، مفاهیمی نمادین و مذهبی دارند. شیوه گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای و راهنمایی از استادکاران با سابقه استان خراسان جنوبی و نمونه‌های تصویری از عکاسی دو بنا بدست آمده است. روش پژوهش توصیفی - تحلیلی و در مواردی تطبیقی است.

واژگان کلیدی: خانه و حسینییه آراسته، بیرجند، نقوش گچ‌بری و آجرکاری، دوره قاجاریه و پهلوی اول

مقدمه

بیرجند شهری نیمه‌بیابانی و مرکز استان خراسان جنوبی، بناهای تاریخی فراوانی دارد که از نظر گچ‌بری^۱، آینه‌کاری^۲ و آجرکاری^۳ شهرت دارند. از آن جمله خانه آراسته است که در داخل بافت تاریخی شهر بیرجند واقع شده است. عناصر معماری بنای خانه آراسته، سردر ورودی، هشتی، دالان یا دهلیز، حیاط مرکزی، ایوان، اتاق‌های متعدد در اطراف حیاط، سقف‌های گنبدی و دیوارهای قطور است که با مصالح خشت و گل ساخته شده‌اند. از تزیینات معماری بنا می‌توان به گچ‌بری‌های پیشانی اول، چون صحنه نبرد شیر و اژدها، نقش خورشید حک شده بر سرستون‌ها، تزیینات رسمی‌بندی در گنبد شاه‌نشین و حاشیه‌های گچی در یکی از اتاق‌های آن اشاره کرد. این بنا به دوره قاجاریه تعلق دارد (زعفرانلو، ۱۳۸۲: ۱۲۶). خانه آراسته پس از وقف، کارکرد حسینییه (حسینییه

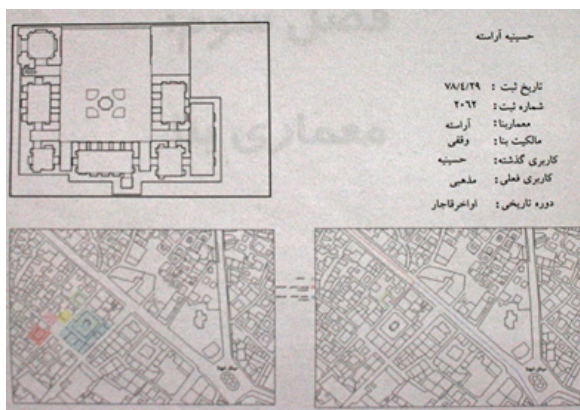
-
1. ArtPlaster
 2. Art Mirrors
 3. Art brickwork

جان نثاران) یافت. حسینیه آراسته نیز در داخل بافت تاریخی بیرجند و در خیابان شهید منتظری قرار دارد و در سال ۱۳۰۳ ش. ساخته شده است. وجود سردر ورودی، در چوبی دولنگه با گل‌میخ‌های تزیینی، هشتی، دالان، حیات مرکزی و اتاق‌های اطراف میان‌سرا، این حسینیه را به یک خانه قدیمی شبیه کرده است. در این بنا دو قاب گچی تعبیه شده که در یکی از قاب‌ها لعن بر یزید و در قاب دیگر دو شیر روبه‌روی هم در نمای دیوار میان‌سرا به‌عنوان یکی از مظاهر عزاداری امام حسین (ع) دیده می‌شود (همان: ۹۳-۹۴). تاکنون درباره‌ی این دو بنا بویژه تزیینات گچ‌بری و آجرکاری آن، تحقیقات جدی و کاملی صورت نگرفته و تنها منابع مکتوب، مربوط به گزارش پایگاه بافت تاریخی شهرستان بیرجند می‌باشد که ضرورت انجام پژوهش حاضر و مسأله پژوهش را آشکار می‌کند. پرسش‌های پژوهش بدین شرح است: تزیینات معماری حسینیه و خانه آراسته شامل چه نقش‌مایه‌های تاریخی و ملهم از چه دورانی است؟ و با توجه به اهمیت برخی مفاهیم مذهبی در هنر دوره قاجاریه، نقش‌مایه‌ها چه مفاهیم و مضامینی را آشکار می‌کنند؟ پس از عکاسی از تزیینات معماری دو بنا نقوش طبقه‌بندی شدند و با رجوع به نمونه‌های مشابه در آثار هنری و معماری ایران بررسی و تحلیل صورت پذیرفت. در پژوهش حاضر پس از معرفی دو بنا و تزیینات معماری آن، برجسته‌ترین تزیینات با توجه به موقعیت تاریخی بنا و پیشینه‌ی تاریخی تزیینات و نقش‌مایه‌ها مورد بررسی و تحلیل قرار می‌گیرند.

خانه آراسته (دوره قاجاریه)

خانه آراسته در محله سرده و در خیابان منتظری شهرستان بیرجند واقع شده است (تصویر ۱). عمده‌ترین عناصر معماری بنا سردر ورودی، هشتی، راهرو یا میان‌سرا، حوض و باغچه، شاه‌نشین، تالار ضلع شمالی، نشیمن‌های اطراف حیاط، مطبخ، زیرزمین و آبریزگاه می‌باشد (پایگاه بافت تاریخی شهرستان بیرجند، ۱۳۸۷: ۷). تزیینات بنا عبارتند از: رسمی‌بندی اطراف ایوان و طاق‌نماهای مشرف به حیاط، فرم‌های تزیینی

اطراف ستون‌ها در پیش‌ایوان، دوستون و نیم‌ستون با تزیینات سرستون، صحنه جدال شیر با اژدها در بالای ایوان، نقش خورشید بر سرستون‌های بلند مجاور ایوان، چهار کتیبه با آیات قرآنی که همه به هنر گچ‌بری برجسته مزین شده است.

تصویر ۱) نقشه حسینیه و خانه آراسته.

(پایگاه بافت تاریخی شهرستان بیرجند، ۱۳۸۷: ۷)

شاه‌نشین نیز به‌وسیله سه طاق و تویزه تشکیل سه گنبد را داده است. گنبد میانی دارای کلاه‌فرنگی با طرح دوازده ضلعی است (تصویر ۲). درون کلاه‌فرنگی نیز ردیف‌های مقرنس بر زیبایی هنر گچ‌بری بنا افزوده است (سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری خراسان جنوبی، ۱۳۸۹).

تصویر ۲) کلاه‌فرنگی خانه آراسته (عکس از سلیمانی‌فر، ۱۳۹۲)

در ورودی خانه آراسته جزو درهای چوبی قدیمی و سنتی است. در، دو لنگه دارد و ۴ گل میخ آهنی در بالا و پاشنه‌ی هر لنگه در دیده می‌شود که وظیفه‌ی این گل‌میخ‌ها نگهداری چوب‌های عمودی پشت در است. گل‌میخ‌ها توپُر و نیمکره‌ای هستند و با شیارهایی در بدنه مزین شده‌اند. در، دارای پُشت بند چوبی عمودی یا همان چفت و کلون جهت محافظت از خانه در طول شب است. در خانه آراسته به شیوه معمول خانه‌های قدیمی دارای دو کوبه فلزی جهت در زدن است که لنگه راست در، دارای کوبه حلقه‌ای برای زنان و لنگه چپ، دارای کوبه‌ای توپُر و کشیده برای ش ناسایی مردان است. جلوی درب ورودی، چون ورودی بیشتر خانه‌های سنتی، سکو قرار دارد که امکان دیدار، گفتگو، توقف و انتظار را فراهم می‌کند (تصویر ۳).

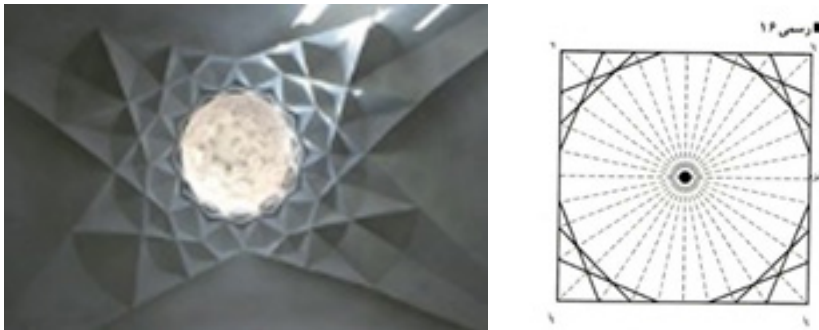

تصویر ۳) درب چوبی خانه آراسته (عکس از سلیمانی‌فر، ۱۳۹۲)

میان‌سرا از عناصری چون سکوها، طاق‌نماها و رسمی‌بندی گچی زیبای هشتی در سقف تشکیل شده است.

رسمی‌بندی، یکی از پرکارترین و هندسی‌ترین تزیینات طاق و سقف‌هاست که علاوه بر ایجاد زیبایی، روکش مناسبی برای پوشش اصلی سقف است و نیز عایق صوتی، حرارتی برای فضای هشتی محسوب می‌شود و تابش نور در فضای هشتی را به‌واسطه تقسیمات هندسی که دارد، منظم و بسیار زیبا پخش می‌کند. رسمی‌بندی‌های گچی در نوع خود بسیار کمیاب هستند و بیشتر در مناطق کویری نوع گچی رسمی‌بندی، کاربرد دارد

(سلطان زاده و کیایی، ۱۳۹۲: ۲۲). استاندارد هندسی رسمی بندی نیز، تقسیمات ۸، ۲۱ و ۶۱ تایی دارد که رسمی بندی گچی سقف هشتی خانه آراسته آن چنان که در تصویر ۳ مشهود است از نوع رسمی بندی ۶۱ تایی است (تصویر ۴).

تصویر ۴) رسمی بندی سقف میان سرا خانه آراسته. و آنالیز آن (سلطان زاده و کیایی، ۱۳۹۲: ۲۵)

گچ‌بری نقوش گیاهی خانه آراسته

در دوره قاجاریه نقوش گچ‌بری شامل گل، گیاه و قاب‌های ترنج شکل، طرح‌های خوشه انگوری به سبک فرنگی، تصاویر زنان و مردان مُلبَّس به لباس آن زمان است. عمده‌ترین تزیینات گیاهی بویژه در عمارت‌های دوره قاجاریه، نقوش گیاهی است. نمی‌توان تأثیر هنر گچ‌بری اشکانی و ساسانی را در ساخت و شکل نقوش این دوره بویژه در کاربرد نقوش گیاهی نادیده گرفت هرچند نقوش، درون‌مایه شرقی به خود گرفته‌اند. روش ساخت گچ‌بری‌های دوره‌ی قاجاریه مطابق الگوی هنرمندان گچ‌بر اشکانی، دستی است. نقوشی چون گل لوتوس، برگ نخل، چلیپا، انار، انگور و ویژگی هم‌نشینی نقوش چون تقارن، تکرار، وجود قطعات مربع شکل و کاربرد تزیینات گچی در تزیین طاق‌ها، پایه ستون‌ها و سرستون‌ها، متأثر از گچ‌بری‌های دوره ساسانی است (ایازی و میری، ۱۳۸۷: ۸).

در گچ‌بری دوره ساسانی، نگاره‌های گیاهی دو گونه کاربرد داشت؛ در گروه نخست با پیچش برگ و ساقه، سرزندگی طبیعی پدید می‌آمد که در تصویر ۵، ۶ و ۷، نقوش گیاهی گچ‌بری شده‌ی خانه آراسته با پیچش ساقه‌ها و هماهنگی گل و برگ‌ها، ترکیبی

موزون و طبیعت‌گرایانه پدید آورده است و در گروه دوم، نقش، ساده شده و فاقد حیات و اصول هندسی وابسته است (پوپ، ۱۳۸۷: ۷۶۶). آن‌چنان که در تصویر شماره ۸ با ساده شدن نقش، ماهیت نقش، آشکار نمی‌شود و تنها نمودی از گیاه استیلیزه^۱ دیده می‌شود. تصویر ۵، نقوش گچ‌بری چهار طاق‌نمای مشرف به حیاط خانه آراسته را نشان می‌دهد که ساقه‌ی ختایی با ترکیب گل لوتوس و برگ‌های سه‌کنگری ایجاد شده است. تصویر ۶، مربوط به نقوش گچ‌بری بالای ایوان حیاط است که ترکیبی پرکارتر از تصویر اول و گل‌های لوتوس، پنج‌پر، سه‌پر، غنچه، برگ‌کنگری و پیچک‌های تزیینی روی ساقه به نمایش درآمده‌اند.

تصویر ۵) نقوش گچ‌بری چهار طاق‌نمای مشرف به حیاط (عکس از سلیمانی فر، ۱۳۹۲)

تصویر ۶) نقوش گچ‌بری بالای ایوان حیاط (عکس از سلیمانی فر، ۱۳۹۲)

تصویر ۷) نقوش گج‌بری بالای ایوان حیاط (عکس از سلیمانی فر، ۱۳۹۲)

تصویر ۸) برگ نخل گج‌بری خانه آراسته و نمونه ای از برگ نخل دوره ساسانی

[۱۳۹۲/۵/۲۲] (www.metmuseum.org/islamic-art-collection)

بهترین گج‌بری نقوش گیاهی بنا متعلق به تصویر ۷ است چرا که ظرافت، اجرای ماهرانه و پرداخت منحنی‌ها بویژه در زوایای طرح به‌خوبی گج‌بری شده است. این تصویر ترکیبی از دو واگیره، یکی اسلیمی دهن‌اژدری و دیگری ساقه‌ی ختایی با پیچک‌های تزیننی و مرکزیت گل بسیار زیبای لوتوس و برگ نخل است که نمونه‌ی باستانی این نقوش در گج‌بری‌های کاخ‌های ساسانی چون تیسفون، بیشاپور و کیش وجود داشته است (تصویر ۸). گل لوتوس یا نیلوفر هشت پر، مهم‌ترین نماد باستانی است که در هنرهای آسیایی کاربرد دارد. لوتوس سمبل خلقت و هم‌چنین خلوص است و به‌دلیل باز شدن گلبرگ‌های آن هنگام سپیده صبح و بسته شدن آن هنگام غروب آفتاب سمبل خورشید و چرخه‌ی تولد و نوزایی است (بروس و فورت، ۱۳۸۸: ۵۶) که نمونه‌های نقش برجسته این گل در تخت جمشید به زیبایی خودنمایی می‌کند.

تصویر ۹) نقوش گچ‌بری حاشیه طاق نماها (عکس از سلیمانی فر، ۱۳۹۲)

تصویر ۹ نقوش گیاهی انتزاعی حواشی قاب‌های اطراف طاق نماها را نشان می‌دهد که به نظر می‌رسد از شکل سر اسلیمی منشأ گرفته و تا حدودی نزدیک به سراسلیمی‌های انتزاعی محراب اولجایتو است (تصویر ۱۰).

تصویر ۱۰) سراسلیمی محراب اولجایتو (خزایی، ۱۳۸۱: ۶۹)

نمونه‌ای از قاب تزیینی نیز بر دیوار روبه‌روی حیاط نقش بسته است که حاشیه‌ای از تصویر ۹، اطراف آن قرار دارد. هم‌چنین پیچشی گیاهی با برگ‌های ساده سرساقه‌ها نقوش قاب را تشکیل می‌دهد که با مهارت گچ‌بری نشده‌اند و تنها زیبایی قاب، مربوط به برگ نخل است که در قاب حک شده است (تصویر ۱۱).

تصویر ۱۱) قاب تزئینی گچبری خانه آراسته (عکس از سلیمانی فر، ۱۳۹۲)

برگ‌های سه ترک‌های و چهار ترک‌های نخل همواره در آفرینش طرح‌های گچ‌بری تأثیر داشته و کاربرد آن به مهرها و سیلندرها می‌رسد (پرادا، ۱۳۵۷: ۸۳) (تصویر ۱۲). در اکثر برگ‌نخل‌های^۱ ساسانی، حتی اگر نقش‌مایه، بی‌واسطه از یونان گرفته شده باشد، بازگشت به نقش‌مایه‌های شاخص آسیا در آن‌ها نمایان است (پوپ، ۱۳۸۷: ۷۸۰). این نقش‌مایه‌های برگ نخلی سه، پنج و هفت ترک‌های در نمونه گچ‌بری‌های کیش دوره ساسانی در افریضا و قرنیضا به کار رفته است (همان، ۷۷۰).

تصویر ۱۲) برگ نخل چهار ترک‌های خانه آراسته و نمونه آن در کاخ تیسفون دوره ساسانی

[۱۳۹۲/۵/۲۲] (www.metmuseum.org/islamic-art-collection)

نمونه نقوش به کار رفته در تزیینات گچ‌بری شده گیاهی خانه آراسته در جدول ۱ مشهود است.

قطاربندی گچی خانه آراسته

یکی از خصوصیات گچ‌بری دوره‌ی قاجاریه که در خانه آراسته نیز به چشم می‌خورد، قطاربندی^۱ مقرنس ماندی است که در بالای دیوارها اجرا می‌شود و در بناهای بسیار فاخر این دوره، بیشتر آنها طلاکاری دارند (سجادی، ۱۳۶۷: ۱۹۴ و ۲۱۴). در خانه آراسته، قطاربندی گچی دورتادور گلویی^۲ اتاق شاه‌نشین و دیوارهای ایوان که رو به حیاط دارند، اجرا شده است (تصویر ۱۳) که این نوع قطاربندی در سردر برخی خانه‌های دوره قاجاریه و پهلوی بویژه در تهران کاربرد داشته است (تصویر ۱۴).

تصویر ۱۳) قطاربندی گچی خانه آراسته (عکس از سلیمانی فر، ۱۳۹۲)

تصویر ۱۴) قطاربندی سردر خانه‌ی قدیمی تهران (حاجی علی‌محمدی، ۱۳۷۲: ۴۶)

۱. قطاربندی گچی به کاربردن تزیینات گچی در بالای دیوارها و در زیر مقرنس‌هاست (پیرنیا، ۱۳۸۶: ۳۵۵)
 ۲. محل اتصال دیوار به سقف

نقش‌مایه خورشید

جدول (۱) نقوش گیاهی گچ‌بری خانه آراسته
(منبع: نگارندگان)

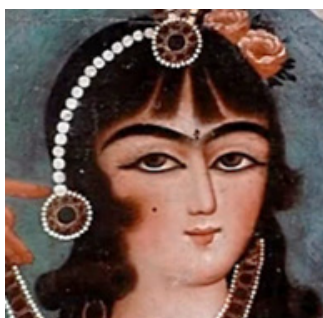
ردیف	توضیحات	تصاویر
۱	لوتوس (نیلوفر هشت پر)	
۲	برگ‌نخل هشت ترکه‌ای	
۳	برگ‌نخل هفت ترکه‌ای	
۴	برگ‌نخل شش ترکه‌ای	
۵	برگ‌نخل چهار ترکه‌ای نمونه‌ی ساسانی آن	
۶	برگ نخل سه ترکه‌ای	
۷	غنچه	
۸	نیم‌گل روی ساقه	
۹	اسلیمی دهن اژدری	

یکی از زیباترین نقوش گچ‌بری خانه آراسته نقش خورشید است که بر روی بلندترین ستون مجاور ایوان، به عنوان سرستون خودنمایی می‌کند. این انتخاب محل قرارگیری نقش خورشید نیز به نوعی می‌تواند نمادین باشد چرا که خورشید، همواره در رفیع‌ترین جایگاه قرار داشته و نمادی از روشنگری و هدایت بوده است. آن چنان که در تصویر ۱۵ نیز نقش‌مایه خورشید گچ‌بری شده خانه آراسته بر سرستون بلندترین ستون از ایوان خانه آراسته خودنمایی می‌کند. در یونان باستان، آپولو الهه یونانی خورشید، قاتل تاریکی است و با اشعه‌هایی که سمبل سرشت الهی او و قدرت نامحدود خورشید است احاطه شده (بروس و فورد، ۱۳۸۸: ۳۹). در آیین میتراثیسم، خورشید و نقوش وابسته به آن، چون چلیپا در هنر آن دوره بسیار کاربرد داشته است (فرای، ۱۳۶۷: ۱۳ و ۱۶). در دوره اسلامی نقش خورشید برگرفته از آیات قرآنی به شمس تبدیل شد. نقش‌مایه شمس یکی از نقوش اصلی در بسیاری از بناهای مهم

دوران قاجار است که در هنرهای مختلف دوران گذشته از جمله تذهیب، کاشی کاری، فلزکاری، نقوش قالی و حتی مقرنس کاری‌ها به چشم می‌خورد. کالبد فیزیکی داخل و خارج مساجد نیز در دوره اسلامی از این تزئین بی بهره نبوده است (سلطان‌زاده و کیایی، ۱۳۹۲: ۳). این نقش‌مایه در هنرهای خاورمیانه و نیز در هند کاربرد دارد. از نمونه‌های زیبای نقش‌مایه خورشید دوره قاجاریه می‌توان به نقاشی سر در کاشی کاری مدرسه ابراهیم‌خان کرمان، نقاشی سردر ورودی کاروانسرای قدیمی کاشان (تصویر ۱۷) و گچ‌بری بسیار زیبای نقش‌مایه خورشید در خانه بروجرودی‌ها (تصویر ۱۸) اشاره کرد.

تصویر ۱۵) نقش‌مایه خورشید، گچ‌بری سرستون در خانه آراسته (عکس از سلیمانی فر، ۱۳۹۲)

تصویر ۱۶) شاهزاده قاجاری، نقاشی رنگ و روغن

www.islamicpersia.org/2012/09/girl-with-mirror.html[93/5/25]

تصویر ۱۷) نقش‌مایه خورشید، نقاشی سردر ورودی کاروانسرای قدیمی کاشان (مخلصی، ۱۳۸۷: ۵۹)

تصویر ۱۸) نقش‌مایه خورشید، گچ‌بری، خانه بروجردی‌ها، کاشان
[۱۳۹۲/۵/۲۱] www.fa.wikipedia.org/wiki / خانه بروجردی‌ها

تصویر ۱۹) نبرد شیر و اژدها، محمدباقر، آب مرکب، دوره صفویه
[۱۳۹۲/۵/۲۲] www.metmuseum.org/islamic-art-collection

پیکار شیر و اژدها

در نسخه‌های تاریخی از جدال اژدها با موجودات دیگر چون سیمرغ و جدال شیر با موجوداتی چون گاو، بسیار سخن رفته است، حال آن‌که درباره‌ی جدال شیر و اژدها منابع کمی وجود دارد، اما نمونه‌های در دست، بسیار ماهرانه و در اوج زیبایی صحنه جدال شیر و اژدها را به تصویر کشیده است از آن جمله نمونه‌ای از نگارگری دوره صفویه قابل ذکر است که محمد باقر هنرمند این عصر، صحنه‌ی جدال شیر و اژدها را با تحریرهای خاص قلم خویش و قدرت طراحی بالا به تصویر کشیده است (تصویر ۱۹). اژدها موجودی اسطوره‌ای و افسانه‌ای است که از نظر شکل بدن، شباهت‌های زیادی با مار دارد و همواره در نبردهای میان قهرمانان اسطوره‌ای و اژدها، به دلیل نمادهای منفی چون شر و بدی که دنبال می‌کند. قهرمانان و پهلوانان در نبرد با اژدها پیروز می‌شوند از آن جمله در شاهنامه‌ی فردوسی، یکی از هفت خوان نبرد اسفندیار، جنگ با اژدهاست که اسفندیار بر این نماد شر، غالب می‌شود. البته لازم به ذکر است که در شرق دور و تمدن‌هایی چون چین (بودیسم) و هند، اژدها از نمادهای قدرتمند خیر و سلامتی است (بهار، ۱۳۷۶: ۲۳۵). در نمادهای چینی، اژدها و مار از هم جدا نیستند. اژدها مظهر متعالی‌ترین نیروی روحانی، نیروی فوق طبیعی، نیروی الهی تغییر و استحاله، ایقاع طبیعت، خرد فوق طبیعی، قدرت، نور و زندگی، آسمان‌ها، اقتدار و نیروی مرکز یانگ است [۹۳/۵/۲۰] qajar.wordpress.com/2010/01/20/shir-o-ejdeha

شیر همواره از مهم‌ترین کهن الگوها در میان ایرانیان بوده است. شیر به نشانه‌ی محافظت و ویژگی قدرت، همیشه در کنار پادشاهان بوده است و به صورتی که نماد سلطنتی درآمد و نمادی از شجاعت و قدرت، نیرومندی و ارجمندی شد. شیر در سرزمین‌های دیگر نیز همسان شهرياران آمده است؛ از این‌رو، شاهان بسیاری ناپلئون، اسد، ارسلان بر خود نهاده‌اند. همچنین مرسوم بوده است که بر گور دلاوران در گذشته تندیس‌ی از شیر می‌نهادند (طاهری، ۱۳۹۱: ۸۴) و جوانمردان را با خواندن پیشوند شیر بر اول نامشان می‌شناختند. از دوره هخامنشی تاکنون همواره از تمثال شیر در هنرهای

مختلفی چون فلزکاری، نقش برجسته، نگارگری و ... چه در بعد محتوایی و معنایی و چه ویژگی‌های ظاهری شیر استفاده شده است.

تصویر ۲۰) نبرد شیر و اژدها، گچ‌بری، خانه آراسته، دوره قاجاریه (عکس از سلیمانی فر، ۱۳۹۲)

تصویر ۲۱) شیر و اژدها، گچ‌بری، محافظ نشان سلطنتی، دوره قاجاریه

qajar.wordpress.com / 2010/01/20/ shir-o-ejdeha [۹۳/۵/۲۰]

اژدها در غرب نماد شر و بدی است و در شرق و بویژه چین دارای سابقه‌ای باستانی است و نمادی از قدرت می‌باشد (هال، ۱۳۸۰: ۲۳). صحنه پیکار شیر و اژدها در خانه آراسته، گچ‌بری پرکاری ندارد اما از لحاظ مفهوم نمادینی که دنبال می‌کند، قابل اهمیت است (تصویر ۲۰). در اوستا نبرد گرشاسپ با اژدها آمده است و در شاهنامه فردوسی نبرد فریدون با ضحاک یا اژی دهاک آمده است و در هر دو اژدها تمثیلی از نفس است

(بهار، ۱۳۷۶: ۲۳۵).

در هنر ایران نقش‌مایه شیر بارها در حال جدال با گاو، پلنگ و اژدها و مار دیده شده است. شیر نماد آتش و آتش نماد خورشید و نور است؛ خورشید پاک کننده است در برابر اژدهایی که نماد نفس است. بنابراین پیکار شیر با اژدها در واقع نبرد نور بر ظلمت و خیر بر شر است (رضی، ۱۳۷۱: ۵۷۰-۵۷۱).

در دوره قاجاریه با توجه به تصویر متفاوتی که از اژدها در سکه‌های قاجاری ارائه شده نمی‌توان اژدها را نمادی منفی تلقی کرد؛ همان‌طور که در تصویر ۲۱ مشاهده می‌شود، اژدها با حالتی ایستاده روبه‌روی شیر هر دو در حالت محافظت از نماد شاهنشاهی ایران (شیر خورشید) نمایش داده شده‌اند. همچنین اگر با دقت به صحنه نبرد اژدها و شیر بنگریم، دیده می‌شود که هیچ‌یک بر دیگری غالب نیستند و تنها در حالت پیچش و حمله به هم نشان داده شده‌اند. نبرد شیر و اژدها در هنر دوره قاجاریه بارها استفاده شده است از آن جمله کاشیکاری ضلع شرقی کاخ گلستان (تصویر ۲۲). ایوان تخت مرمر کاخ گلستان (تصویر ۲۳) و منبت تیمچه صباغ در کاشان (تصویر ۲۴) نمونه‌های قابل توجهی هستند. جالب آن‌که جز در نبرد شیر و اژدهای تصویر ۲۱، حالت رزم و جهت و زاویه حمله در همه تصاویر یکی است و تغییر محسوس در کلیات نقش‌مایه دیده نمی‌شود.

تصویر ۲۲) شیر و اژدها، نقشی روی کاشی، کاخ گلستان، دوره قاجاریه

تصویر ۲۳) نبرد شیر و اژدها، گچ‌بری، کاخ گلستان، دوره قاجاریه

qajar.wordpress.com / 2010/01/20/ shir-o-ejdeha [۹۳/۵/۲۰]

تصویر ۲۴) نبرد شیر و اژدها، منبت چوب، تیمچه صباغ، کاشان، دوره قاجاریه
(مخلص، ۷۸۳۱: ۹۵)

کتیبه‌های گچ‌بری

با عبور از میان‌سرا، بالای ایوان ورود به حیاط، دو جفت کتیبه خوشنویسی قرآنی دیده می‌شود که درون قاب‌های تزئینی دالبری بیضی‌شکل حک شده‌اند. متن کتیبه‌ی اول "بسم الله الحمد لله" است که همواره نزد ایرانیان این اعتقاد وجود داشته با اسماء متبرکه خود و زندگی‌شان را محافظت می‌کردند و در بالای سردر خانه‌ها، بسم‌الله یا و ان یکاد می‌نگاشتند و این آیات متبرکه را به زیبایی تزئین می‌کردند. متن کتیبه‌ی دوم "توکل علی الله" است که افراد خانه با سپردن همه‌ی امور به خداوند، تنها دست نیاز به‌سوی او بلند می‌کنند، به نظر می‌رسد متن کتیبه‌ها، نسخ باشد (تصویر ۲۵).

تصویر ۲۵) کتیبه‌های خوشنویسی مزین به آیات قرآنی، خانه آراسته (عکس از سلیمانی فر، ۱۳۹۲)

سرستون‌ها و پایه‌ستون

تنها پایه ستون متعلق به بلندترین ستون با نقش خورشید است. پایه ستون شکل گلدانی دارد و شروع ستون با هشت شیار شعاعی قاشقی، طویل می‌شود (تصویر ۲۶). سرستون‌ها تزیین خاصی ندارند و تنها با شیارهای قاشقی هشت تایی ساده و دندانه‌دار مزین شدند (جدول ۲).

تصویر ۲۶) پایه ستون گلدانی، خانه آراسته (عکس از سلیمانی فر، ۱۳۹۲)

قاب‌های گچ‌بری

جدول (۲) کتیبه‌های خوشنویسی مزین به آیات

قرآنی، خانه آراسته (نگارندگان)

قاب‌های تزئینی گچ‌بری شده خانه آراسته از تنوع بالایی برخوردار است. درون قاب‌ها خالی است و احتمال می‌رود که پیش از مرمت و سفیدکاری، مزین به نقاشی بوده است. قاب‌ها در طاق‌نماهای میان‌سرا و دیوارهای ایوان شاه‌نشین و شاه‌نشین استفاده شدند و کتیبه مانند هستند. در جدول ۳ تمامی قاب‌های گچ‌بری خانه آراسته مشهود است.

حسینیه آراسته

حسینیه آراسته، بزرگ‌ترین حسینیه بیرجند است که هنوز پابرجاست و در خیابان منتظری شهرستان بیرجند واقع شده است. حاجی یوسف‌خان فراش‌باشی پدر عبدالحسین آراسته این حسینیه را به‌منظور عزاداری امام حسین(ع) احداث کرد. ساختمان بنا مربوط به اوایل دوره قاجاریه و تزئینات آجری، متعلق به اوایل دوره پهلوی اول، سال ۱۳۰۳ هجری شمسی می‌باشد. این حسینیه با شماره‌ی ۲۰۶۲ ثبت ملی شده است. مصالحی که در احداث این بنا به‌کار رفته

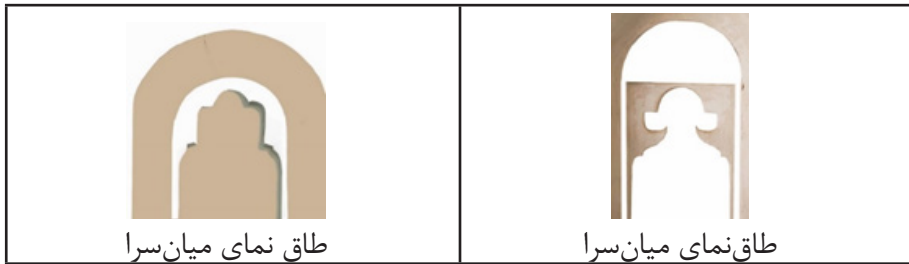
ردیف	توضیحات	تصاویر
۱	بلندترین ستون خانه آراسته	
۲	ستون‌های کوتاه مجاور طاق‌نماها با شیار ساده	
۳	ستون‌های نگهدارنده ایوان با شیار دندانه‌دار	
۴	دو نیم‌ستون مجاور پنجره‌های اتاق‌ها - با شیار دندانه دار	

آجر، گچ، خشت خام و آهک بوده است.

مهم‌ترین تزیینات بنا شامل درب ورودی، آجرکاری سردر بنا، کتیبه‌های گچی لعن بر یزید واقع در بخش فوقانی نمای دیوار میان‌سرا در پیشانی دالان ورودی، نقش‌مایه گچ‌بری دو شیر روبه روی هم اندام‌های دیوار میان‌سرا، تزیینات آجری هندسی دیوارهای حیاط، طاق نماهای تزیینی به وجود آمده در هشتی بنا و قوس کلیل آذری پوشش دالان‌ها است. فضای ورودی خانه آراسته در محلی واقع شده که یک دالان کوچک مسیر ارتباط به یک خانه و حسینیه را به وجود آورده است. در بخش فضای ورودی، درب چوبی دو لنگه با گل‌میخ‌های مزین شده به نقوش گیاهی بسیار زیبا دیده می‌شود. دو کوبه در نیز دارای نقوش گل و بوته‌ای تزیینی هستند (تصویر ۲۷). سردر بنا منحصر به فرد است و با تزیینات آجرکاری به صورت قالبی برجسته و به صورت توپی آذین شده؛ بالای سردر کتیبه‌ای با سنگ مرمر سفید که نشان‌دهنده بانی حسینیه است به چشم می‌خورد (تصویر ۲۸).

جدول ۳) قاب گچ‌بری‌های خانه آراسته (نگارندگان)

 دیوارهای ایوان	 دیوارهای ایوان - شاه‌نشین
 دیوارهای ایوان	 دیوارهای ایوان - شاه‌نشین
 طاق دور حیاط	 طاق نمای روبه‌روی ایوان

تصویر ۲۷) درب حسینیّه آراسته و عناصر کاربردی تزیینی آن (عکس از سلیمانی فر، ۱۳۹۲)

تصویر ۲۸) سردر آجرکاری حسینیّه آراسته، دوره پهلوی (عکس از سلیمانی فر، ۱۳۹۲)

تصویر ۲۹) کتیبه مذهبی گچ‌بری با تزیینات اسلیمی و گل و برگ، حسینیّه آراسته. طرح ترسیمی از

نگارندگان (عکس از سلیمانی فر، ۱۳۹۲)

کتیبه‌های گچی لعن بر یزید

به دلیل کاربری بنا به عنوان حسینیه جهت تبرک سالار شهیدان، دو جفت کتیبه گچی یک شکل در نمای دو دیوار مجاور هم ساخته شده است که نمایانگر جمله لعنت بر یزید می باشد. چهار طرف کتیبه با نقوش اسلیمی دهن اژدری و گل های هشت پر و چهار پر و برگ های ساده به زیبایی تزیین شده است (تصویر ۲۹).

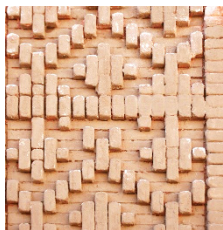
نقش مایه دو شیر روبه روی هم

پیدایش شیر در هنر مصر و بین النهرین و ایران نشان می دهد زمانی این حیوان در این مناطق می زیسته است. شیر و خورشید در ایران و در تصویر میترا (مهر) دیده شده است (هال، ۱۳۸۰: ۶۱-۶۲). در معماری مذهبی ایران نقش شیر به عنوان یکی از مظاهر عزاداری امام حسین (ع) است. شیر در دوره ی اسلامی نمادی از حضرت علی (ع) و خورشید نمادی از پیامبر (ص) است. در تزیین یکی از دیوارهای میان سرای حسینیه آراسته، دو شیر در دو طرف کتیبه ای با متن "حسین (ع) کشته شد" دیده می شود. شیرها حالت انسانی به خود گرفته اند و به نشان مصیبت و عزاداری دست بر سر دارند. در بالای نقش مایه شیر نام مبارک علی و محمد نگاشته شده است. این تزیینات گچی هستند و تاریخ ساخت بنا نیز در همین قسمت زیر نقش مایه شیرها حک شده است. اطراف کتیبه خوشنویسی، تزیینات اسلیمی خودنمایی می کند که به زیبایی، هماهنگی میان کتیبه و نقش مایه دو شیر ایجاد کرده است (تصویر ۳۰).

تصویر ۳۰) کتیبه مذهبی با نقش مایه دو شیر و تزیینات اسلیمی، حسینیه آراسته.

تزیینات آجرکاری حسینیّه آراسته جدول ۴) تزیینات آجری حسینیّه آراسته (نگارندگان)

ردیف	توضیحات	تصاویر
۱	گره چینی چلیپایی جناغی	
۲	گره چینی چلیپایی جناغی	
۳	گره چینی کتیبه‌ای (وارو)	
۴	گره چینی کتیبه‌ای (وارو)	
۵	تزیین توپی	

معماری دوره پهلوی اول، علی‌رغم حضور فعال و اثرگذار غرب در دوره کوتاه و پیرساخت و سازش، موجودیتی چشم‌گیر و منحصر به فرد در عرصه تزیینات آجری داشته است (کیانی، ۱۳۹۲: ۱۷). نمود چنین آجرکاری در حسینیّه آراسته بیرجند دیده می‌شود. دیوار حیاط حسینیّه آراسته پوشیده از تزیینات آجری است. نوع آجر به کار رفته، فشاری با ابعاد $20 \times 10 \times 5$ است (پایگاه بافت تاریخی شهرستان بیرجند، ۱۳۸۷: ۱۶). تزیینات آجری بنا از نوع رگ‌چینی‌های زیبا و متنوع وارو یا کتیبه ای است و در بخش‌هایی از رگ‌چینی چلیپایی - جناغی که به شکل متداخل دیده می‌شود، استفاده شده است. هم چنین تزیین گچی - آجری توپی سردر بنا در نهایت زیبایی کار شده است. اوج کاربرد این تزیینات توپی به دوره سلجوقی (مقبره پیربکران اصفهان) و پس از آن ایلخانی (مقبره اولجایتو) می‌رسد. این تزیین در فضاهای مستطیل و مربع‌شکل کاربرد دارد و به شکلی است که فاصله

میان دو یا چند آجر را با نقوش هندسی چون ستاره، چلیپا و خوشنویسی و گاه نقوش گیاهی پر می‌کند (دادور و مصباح اردکانی، ۱۳۸۵: ۸۹). در نمونه تزیین توپی حسینیه آراسته از نقوش چلیپا و ستاره که از نقوش با قدمت هنر ایران هستند و در دوره اسلامی مفاهیم دینی را انتقال می‌دهند استفاده شده است. نمونه این رگ‌چینی‌های آجری حسینیه آراسته در جدول ۴ دیده می‌شود.

نتیجه

در گچ‌بری‌های خانه آراسته، بیشترین تزیینات، نقوش گیاهی است و پرکاربردترین نقوش گیاهی، برگ‌های نخلی چند ترک‌ه‌ای و گل نیلوفر هستند که سنت‌های گچ‌بری ساسانی را به یاد می‌آورند. تزیینات گیاهی ختایی و اسلیمی به شکل نوارهایی عمودی در دو طرف ستون‌ها و در نوارهای افقی بالای دیوارها و ازاره‌ها کشیده شده است و در گوشه‌سازی‌های دو طرف طاق‌ها به زیبایی خودنمایی می‌کند. همچنین تنوع قاب‌های گچی با نقوش گیاهی و سرستون‌های شیاردار و کتیبه‌های مذهبی، بنا را از یکنواختی در آورده است.

در گچ‌بری‌های نقش برجسته، نقش‌مایه‌های خورشید و پیکار شیر و اژدها، از لحاظ مفاهیم اسطوره‌ای حائز اهمیت است، اما از لحاظ مهارت در گچ‌بری ضعیف هستند. خورشید نماد رفعت و جلال است و بر بلندترین ستون عمارت حک می‌شده که در دوره قاجاریه برای تأکید بر فضای معنوی در هنرهای مختلف کاربرد داشته است و در برخی هنرها چون نقاشی روی کاشی با نام خورشید خانم به جهت زیبایی مطرح می‌شود. پیکار شیر و اژدها نیز با توجه به وجود هر دو نقش‌مایه به شکل گرفت و گیر در هنر دوره قاجاریه، به مفاهیم محافظت از نشان سلطنتی و نزاع بر سر قدرت اشاره دارد. شیر مظهر قدرت و اعتدال، از نمادهای تاریخی ایران از دوره هخامنشی است که نشان از پهلوانی و بزرگمردی دارد با اژدها در هنر ایران که مظهر شر و بدی و نماد نفس است در تقابل و مبارزه دایم هستند.

در حسینیة آراسته که به جهت تنوع آجرچینی و گره‌سازی مطرح است، نقوش بواسطه نمادهای مذهبی که دنبال می‌کنند حائز اهمیت‌اند. کتیبه‌های لعن بر یزید به جهت عرض ارادت بر ساحت امام حسین (ع) و نقش‌مایه دو شیر در دو جانب کتیبه عزای امام حسین (ع)، در حالت انسانی عزادار به تصویر درآمده است که برگرفته از نقش شیر به نشان محافظت از اجساد شهدای کربلا در تعزیه خوانی‌های محرم است. تأثیر خوشنویسی مذهبی در کنار سایر نقش‌مایه‌ها بی‌شک فضای مذهبی را به خوبی در بناهای دوره قاجاریه و پهلوی اول مزین کرده است. آجرچینی‌ها در سردر ورودی و به شکل نوارهای عمودی نسبتاً عریض، در تمام دیوارهای حیاط بکار رفته و بر زیبایی بنا افزوده است. از میان گره‌سازی‌های آجری، تزیین توپی به جهت سابقه تاریخی حایز اهمیت است که با نقوش هندسی زیبایی به همراه کتیبه ورودی، سر در حسینیة آراسته را زینت بخشیده است.

نقش‌مایه‌های بکار رفته در دو بنا نه تنها در معماری دوره قاجاریه و پهلوی، که در سایر هنرهای این دو عصر چون کاشی‌کاری، نگارگری و ... نمود داشته است. وجود نقش‌مایه های خورشید، شیر، اژدها و دوشیر در هر دو بنا در نوع خود در استان خراسان جنوبی منحصر به فرد بوده است و بر ریشه های تاریخی - فرهنگی این منطقه تأکید دارد.

منابع

- ایازی، سوری؛ میری، سیما (۱۳۸۷). گچ‌بری در آرایه‌ها و تزیینات معماری دوران /شکائی و ساسانی. تهران: موزه ملی ایران.
- بروس، میراندا؛ فورد، میت (۱۳۸۸). نمادها و نشانه‌ها در جهان. ترجمه ابوالقاسم دادور. تهران: دانشگاه الزهرا.
- بهار، مهرداد (۱۳۷۶). پژوهشی در اساطیر ایران. ترجمه یوسف مجیدزاده. تهران: دانشگاه تهران.
- پایگاه بافت تاریخی شهرستان بیرجند (۱۳۸۷). خانه و حسینیة آراسته از مجموعه شناسنامه فنی بناهای ارزشمند شهر تاریخی بیرجند. بیرجند: سازمان میراث

- فرهنگی و صنایع دستی و گردشگری خراسان جنوبی [چاپ نشده].
- پرادا، ایدت (۱۳۵۷). *هنر/ایران باستان (تمدن‌های پیش از اسلام)*. ترجمه یوسف مجیدزاده. تهران: دانشگاه تهران.
 - پوپ، آرتور آپهام (۱۳۸۷). *سیری در هنر/ایران*. از دوران پیش از تاریخ تا به امروز، ج ۲. تهران: علمی و فرهنگی.
 - پیرنیا، کریم (۱۳۸۶). *سبک‌شناسی معماری/ایران*. تدوین غلامحسین معماریان. تهران: سروش دانش.
 - حاجی علی‌محمدی، افسانه (۱۳۷۲). *نقوش سردرهای خانه‌های تهران قدیم*. در: مجموعه فرهنگ و معماری، ج ۳. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی شهرداری تهران.
 - خانه بروجردی‌ها (۱۳۹۰). [پیوسته] قابل دسترس در:
https://fa.wikipedia.org/wiki/خانه_بروجردی‌ها [۱۳۹۲/۵/۲۱]
 - خزایی، محمد (۱۳۸۱). *هنر/نقش*. تهران: مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.
 - دادور، ابوالقاسم؛ مصباح اردکانی، نصرت‌الملوک (۱۳۸۵). "بررسی نقوش و شیوه تزیین توپی گچی ته آجری در بناهای دوره سلجوقی". *هنرهای زیبا*، ش ۲۶ (تابستان): ۸۵-۹۲.
 - رضی، هاشم (۱۳۷۱). *آیین مهر میترائیسم*. تهران: بهجت.
 - زعفرانلو، رقیه؛ حمزه، حمزه (۱۳۸۲). *سیمای میراث فرهنگی شهرستان بیرجند*. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور، انتشارات و تولیدات فرهنگی.
 - سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری خراسان جنوبی (۱۳۸۹). *راهنمای گردشگری خراسان جنوبی* [بروشور].
 - سکه‌های دوره پهلوی (۱۳۹۲). [پیوسته] قابل دسترس در:
www.sekeha.com/index.php?dispatch=categories.view&category_id=175 [۱۳۹۲/۰۵/۲۰]
 - سجادی، علی (۱۳۶۷). "هنر گچبری در معماری اسلامی ایران". *ثر*، ش ۲۵ (فروردین): ۱۹۴-۲۱۴.

- سلطان‌زاده، حسین؛ کیایی، مریم (۱۳۹۲). "بررسی تطبیقی نقوش شمسه در تزئینات بناهای دوره قاجار". در: مجموعه مقالات اولین همایش معماری، شهرسازی و توسعه پایدار. مشهد: مؤسسه آموزش عالی خاوران: ۱۹-۲۷.
- شیر و اژدهای ایوان تخت مرمر کاخ گلستان (۱۳۹۰). [پیوسته] قابل دسترس در: qajar.wordpress.com/201/01/20/shir-o-ejdeha [۱۳۹۳/۵/۲۰]
- طاهری، صدرالدین (۱۳۹۱). "کهن الگوی شیر". نشریه هنرهای زیبا - هنرهای تجسمی، ش ۴۹، (زمستان): ۸۳-۹۳.
- عشق و حالات جسمانی در دوره قاجاریه (۱۳۸۹). [پیوسته] قابل دسترس در: www.islamicpersia.org/2012/09/girl-with-mirror.html [۱۳۹۳/۵/۲۳]
- فرای، ریچاردنلسون (۱۳۶۷). "میتره (مهر) در باستان‌شناسی ایران". ترجمه ابوالقاسم اسماعیل‌پور مطلق. *مجله باستان‌شناسی و تاریخ*، سال دوم، ش ۲ (بهار و تابستان): ۱۳-۱۶.
- کیانی، مصطفی (۱۳۹۲). "جایگاه هنر آجرکاری تزیینی در معماری دوره پهلوی اول". *هنرهای زیبا*، دوره ۱۸، ش ۱ (پاییز): ۱۵-۲۸.
- مخلص، محمدعلی (۱۳۸۷). *کاشان مروارید کویر*. تهران: یساولی.
- مجموعه هنر اسلامی (۱۳۸۴). [پیوسته] قابل دسترس در: [www.metmuseum.org/islamic art collection](http://www.metmuseum.org/islamic%20art%20collection) [۱۳۹۲/۵/۲۲]
- هال، جیمز (۱۳۸۰). *فرهنگ نگاره‌ای نمادها در هنر غرب و شرق*. ترجمه رقیه بهزادی. تهران: فرهنگ معاصر.

دیو در فرهنگ ایران زمین با تکیه بر خراسان جنوبی

تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۲/۲۹

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۴/۵/۱۰

محمد رضا سرمد^۱

صدیقه خزاعی^۲

چکیده

دیو واژه‌ای است ابهام‌آمیز در بودن یا نبودن، در شکل ظاهر و شمای ذهنی و نقش آفرینی مثبت یا منفی که در فرهنگ فارسی تعبیر گوناگونی برای آن بیان شده است. تقابل نیروهای خیر و شر، تقسیم جهان به دو پهنه نور و تاریکی و عقیده به ستیز دائمی میان پدیده‌های اهورایی و اهریمنی، باوری رایج در میان تمام اقوام و ملت‌هاست؛ پیکاری که تا جهان برپاست، ادامه دارد و پیروزی نهایی در آن با جبهه نور است. رد پای چنین باوری را در اسطوره‌ها، ادیان و حتی تفکرات دنیای جدید نیز می‌توان دید. در فرهنگ عامه و متون ادبی اعم از آثار منظوم و منثور ایران این موجود، با کارکردهای گوناگون مجال بروز و ظهور و نقش‌آفرین پیدا کرده است. مقاله‌ی حاضر با هدف جستجوی جایگاه دیو و کارکردهای آن در فرهنگ ایران با تأکید بر بازنمودهای این واژه در فرهنگ خراسان جنوبی تدوین شده است. بررسی‌های این نوشتار نشانگر شباهت‌های نگارشی مردم خراسان جنوبی با سایر نقاط ایران زمین است. این مقاله هم‌چنین نشان می‌دهد که مردم این خطه توانسته‌اند در پرتو تدبیر، تعلل و مدارا دیوها را به خدمت گرفته و از آثار منفی و آسیب‌های آن‌ها مصون بمانند.

واژگان کلیدی: دیو، فرهنگ، خیر، شر

۱. کارشناس ارشد مدیریت و عضو هیأت علمی پژوهشگاه علوم انتظامی و مطالعات اجتماعی نیروی انتظامی
rezasarmad90@gmail.com

۲. دبیر آموزش و پرورش شهرستان بیرجند

مقدمه

دیو^۱ واژه‌ای آشنا و در عین حال گاه گنگ و ابهام‌آمیز، گاه لولو بچه‌ها، گاه جاذبه قصه‌های شب‌نشینی‌های سنتی و ... تقریباً در تمامی تعاریف لغوی و تفسیری فرهنگ لغات، به این نکته اشاره شده که بخشی از آن را باورهای مردم تشکیل می‌دهد. ذهن بدوی و ساده‌انگار بشر ابتدایی، تمامی اموری را که از علت علمی و منطقی آن ناآگاه بود یا پدیده‌هایی را که در برابر قدرت آنان مقهور و ناتوان می‌شد، به نیروهای فراطبیعی نسبت می‌داد و از آن‌جا که این موجودات فوق طبیعی نمی‌توانستند خدایان مقدس و قدر قدرت باشند، آن‌ها را به ضد خدایان و دیوها منسوب می‌کرد. برای مثال، درد و بیماری و اندوه و مرگ و ... برای انسان اولیه مسائلی لاینحل بود؛ در ذهن او، مرگ نتیجه افسون اهریمنی بود و این انسان تلاش می‌کرد با افسون و ابزارهای گوناگون آن را کشف کند (ژیران، لاکوئه و دلاپورت، ۱۳۸۲: ۳۷). زمین لرزه، توفان، خشکسالی، سرمای شدید زمستان، بیابان‌های لم یزرع، دریاچه‌های شور، کوه‌های خالی و عریان و هر آفت طبیعی دیگر به دیوها تعلق داشت (موله، ۱۳۷۷: ۵۸). در نزد بشر اولیه، دیوها در شمار تابو و محرمات قرار می‌گرفتند و تابو چیزی جز ترس از نیروهای شیطانی نبود؛ به نظر وی پشت تمام ممنوعیت‌های تابویی این پیام پنهان بود که از خشم شیاطین بر حذر باشید (الیاده، ۱۳۶۷: ۵۳). با توجه به این تعاریف می‌توان دریافت که نوع نگاه و نگرش به دیو در نزد انسان‌ها در قلمرو باورهای آدمی جای می‌گیرد. در نوشتار حاضر تلاش شده تا ضمن بررسی این واژه در آثار ادبی و فرهنگ عامه ایران با تأکید بر خراسان جنوبی، کارکردها و جایگاه آن در فرهنگ و ادب ایران و خراسان جنوبی مورد تحلیل و ارزیابی قرار گیرد. سؤال مطرح در این نوشتار این است که دیو در فرهنگ ایران، بویژه خراسان جنوبی چه جایگاه و کارکردی داشته است؟

۱. کلمه دیو جدای از تمامی تعاریف و واقعیات، ابهامات و خرافات و... در هر فرهنگ عامه به صورت یک نماد کلی و یک شمای ذهنی شناخته می‌شود که در فرهنگ عامه مردم خراسان جنوبی دیوها موجوداتی دوسر هستند برای مثال در نفرین برو که تورو دیو دوسر بخوره، حاکی از این امر است.

دیو در لغت‌نامه‌ها

دیو کلمه‌ای است که گویند از واژه یونانی Diabolos / Daimon به معنای روح یا روان بسیار بدخواه، روح پلیدی، مدعی یا دشمن گرفته شده است. در ایران باستان، دیوها گروهی از پروردگان آریایی بوده‌اند که پس از جدایی ایرانیان از هندوان و ظهور زرتشت پروردگار قدیم یعنی دیوها که مورد پرستش هندوان بوده‌اند، نزد ایرانیان گمراه کنندگان و شیاطین خوانده شدند چنان که در آئین مزدیسنا کلاً به مردم بدمنش هم اطلاق می‌شود. در اسطوره‌های آفرینش آمده است که پس از آن که اهورامزدا دست به آفرینش جهان مینوی و مادی زد و امشاسپندان^۱ و ایزدان^۲ و فروهرها^۳ پدید آمدند، اهریمن هم بیکار ننشست و دست به آفرینش جهان بدی زد و در برابر امشاسپندان، کاریکان^۴ و در برابر ایزدان، دیوها را پدید آورد.

به این ترتیب در برابر هر ایزدی، دیوی به کار گمارده شد. تعداد و شمار دیوها را مانند ایزدان بسیار می‌نویسند. آن چه از نوشته‌های اوستایی و پهلوی بر می‌آید تعدادی از آنان معروف و وظیفه‌ی آنان نیز معلوم است و برخی از آنان مانند ایزدان گمنام هستند (عفی، ۱۳۷۴: ۵۲۳).

فرهنگ عمید (ذیل "دیو") را «موجودی خیالی و افسانه‌ای تعریف می‌کند» که هیکل او شبیه انسان اما بسیار تنومند، زشت، مهیب و دارای شاخ و دم است. در این فرهنگ در توضیحات بعدی صفات بدخو، بی‌خرد، بی‌عقل، مجنون، تیره‌دل، بددل، سنگدل و در عین حال "شجاع و دلیر" را نیز به دیو نسبت می‌دهد.

فرهنگ معین (ذیل "دیو") را "موجودی متوهم" می‌داند و می‌افزاید که این موجود

۱. این واژه به معنی جاودانان یا مقدسان بی مرگ یا نامیرایان فزونی‌بخش است که از دو جزء امشه به معنی جاودانی و بی مرگ و سپنته به معنی پاک و مقدس و فزونی‌بخش تشکیل شده است. در زبان اوستایی نام آن‌ها امشه سپنته آمده است. متون پهلوی نام آن‌ها را امشاسپندان ثبت کرده است.

۲. ایزد یا رب‌النوع فرشته موکل بر هر یک از موجودات، نمونه روحانی و جاودانگی موجودات در عالم معنا که محافظ نوع خود در جهان مادی می‌باشند. خدای نوع، خدای هر یک از انواع موجودات به عقیده برخی از ملل باستانی، مانند خدای آب، آتش، زمین.

۳. فروهر یکی از نیروهای باطنی است که به عقیده مزدیسنا پیش از پدید آمدن موجودات وجود داشته و پس از مرگ و نابودی آنها، به عالم بالا رفته و پایدار می‌ماند. این نیروی معنوی را که می‌توان جوهر حیات نامید، فناپذیر و زوالی نیست.

۴. عمال شر (پیروان اهریمن) که در برابر امشاسپندان قرار دارند.

را "به صورت انسانی بلندقامت و تنومند و زشت و هولناک تصور کنند که بر سر دو شاخ مانند شاخ گاو دارد و دارای دم است". در این فرهنگ صفات یا اسامی شیطان، ابلیس، مردم بیابانی و وحشی، مفسد، مفتن^۱، بدکردار، جاهل، شیطان صفت، سخت جان، بی رحم، بدکار، بددرون، پلید، وحشی و در عین حال پهلوان، دلیر، شجاع، هر چیز قوی تر و درشت تر از انسان، دلاور، پیر، سالخورده نیز به دیو نسبت داده شده است.

لغت نامه دهخدا (ذیل "دیو") واژه‌های "شیطان، ابلیس، آهرمن^۲ و نوعی از شیطان" را آورده و می‌افزاید که "در آیین زردشتی هر یک از پروردگاران باطل یا شیاطین را که در حقیقت تجسم شر و گناه محسوب می‌شده‌اند"، دیو می‌خوانده‌اند. هم‌چنین، دهخدا به این نکته اشاره دارد که "پارسیان هر سرکش و متمرد را خواه از جنس انس، خواه از جنّ و خواه از دیگر حیوانات، دیو خوانند چنان‌که ... هر که کار نیک کند، پارسیان او را فرشته خوانند. بنابراین، دیو سفید را که نام مردی پهلوان بود، چون بر خداوند خویش کیکاووس عاصی شد، دیو خوانند".

به این ترتیب، اگر سه لغت‌نامه‌ی یاد شده را که از معتبرترین فرهنگ‌های فارسی محسوب می‌شوند ملاک قضاوت قرار دهیم، "دیو" دو چهره دارد و بنابراین آمیزه‌ای از خیر و شر یا خوبی و بدی است که البته به شرح این نکته خواهیم پرداخت.

جایگاه و نقش دیوها در ایران

بررسی جایگاه دیو را در گستره فرهنگی ایران زمین در سه بخش می‌توان پیگیری کرد: متون ایران باستان، متون دوره میانه یا پهلوی و متون دری که غالباً ادبیات پس از اسلام است. در ایران باستان، تمدن پارت‌ها و مادها، کتیبه‌های هخامنشی و اوستای کهن یا همان گاهان را داریم. متون دوره میانه، شامل اوستای متأخر و دیگر متون ادبیات پهلوی می‌شود. به علاوه متون مربوط به آیین زروانی، مانوی و مهرپرستی را نیز داریم. از متون پارتی - پارت‌ها در شرق ایران سکونت داشتند - این اندازه می‌دانیم که اهریمن را "شاهزاده تاریکی" می‌خواندند (اسماعیل پور، ۱۳۸۱: ۱۲۳).

۱. فتنه انگیز

۲. اهریمن، مقابل اهورامزدا

در دین ماد - حدود ۷۰۵ ق.م. در غرب ایران ساکن بودند - وجود پیکرک‌های شگفت چهره، نیمه چون دد و نیمه آدمی، و غولان بالدار - که بعدها در ایران نام دیو می‌گیرند - در سراسر زاگرس نشان می‌دهد که باورهای بین‌النهرینی درباره‌ی نیروهای خیر و شر در غرب ایران، از آذربایجان امروزی تا خوزستان و سرزمین عیلامیان عمومیت داشته است (بهار، ۱۳۷۶: ۱۴۶).

بعد از مادها در ایران باستان، متن اوستا را در شمال شرق و حدود بلخ و کتیبه‌های هخامنشی را در جنوب و جنوب غرب داریم. آن‌چه میان گاهان در شرق و کتیبه‌های هخامنشی در غرب مشترک است، نام "اهورا مزدا" (Ahura-Mazda) و وجود دیوها و دو اصل "ارته" (اشه) (Asha) یا راستی و "دروغ" (Druj) است؛ اما دین گاهانی، اهوره مزدا را خدای یکتا می‌داند، در حالی که در کتیبه‌ها علاوه بر اهوره مزدا، از خدایان (بغان) هم یاد می‌شود و اهوره مزدا هر چند خدایی متعال اما خدای یکتا نیست. (مهرداد، ۱۳۷۶: ۱۶۱) بنابراین در مذهب هخامنشی به نوعی، جنبه ثنوی آیین زردشتی دیده می‌شود، اگر چه نام اهریمن (انگره مینو) و اسم خاص دیوها در این کتیبه‌ها نیامده است. در کتیبه هخامنشی خشایارشا، اشاره به شهری است که در آن دیوها پرستش می‌شده‌اند و خشایار این معبد را ویران کرده است. در این متون daivadana (معبد دیوها) را برخی چون گرن (۱۳۷۷: ۱۹۹)، اشاره به معبد مردوک بابلی و دیو را خدایان بابلی دانسته‌اند؛ و بعضی بر این باورند که مقصود از daivas، خدایان هند و ایرانی ناپذیرفته در آیین زرتشتی‌اند و عده‌ای نیز آنها را خدایان دوران ماد می‌دانند که با گسترش آیین زردشت از اعتبار افتادند (گرن، ۱۳۷۷: ۱۶۷).

متون اوستایی و پهلوی، صحنه نبرد و ستیز دائمی نیروهای اهورایی و اهریمنی است. در دنیای مزبور، در برابر هر کار نیک، شرارتی و در مقابل هر ایزد، یک دیو وجود دارد. هر چند خیر و شر هر دو ازلی و اصیل‌اند، اما هر دو ابدی نیستند و سرانجام غلبه نهایی از آن هرمزد است که خیر را سرمدی می‌کند و قوای شر را به همراه اهریمن مقهور و نابود می‌سازد.

در دین مزدیسنا، اهریمن در برابر آفرینش اورمزدی، دست به آفرینش جهان بدی می‌زند و

در برابر امشاسپندان، کاریکان یا سر دیوها و در برابر ایزدان، دیوها را می آفریند. آفرینش دیوها و موجودات اهریمنی در اوستا و کتاب‌های پهلوی به روشنی آفرینش مینوی اهوره مزدا و موجودات اهورایی توصیف نشده است. در چنین نظامی دیوها به اندازه فرشتگان، درست جا نیفتاده‌اند، این فقدان نظم غیر عمدی نیست زیرا از خصوصیات عمده شر، بی نظمی و ناهماهنگی است (هنیلز، ۱۳۷۹: ۸۰) که در نوک هرم این نیروهای شر، اهریمن قرار دارد.

اهریمن

در پهلوی اهریمن (ahreman) و در اوستای انگره مینو (angra mainya) به معنای روح ستیزه‌گر است، گرچه نامش در گاتها به صورت نام خاص ذکر نمی‌شود، ولی خود این ترکیب به کار می‌رود و فکر حضور وجودی شر کاملاً پیداست (یسنا ۴۵، بند ۹). او سردسته و رهبر تمام نیروهای اهریمنی و دیو دیوها است که در مغانی در تاریکی بی پایان در شمال که بر حسب سنت جایگاه دیوها است، می‌زید (وندیداد، فرگرد ۱۹، بند ۱؛ یسنا ۹، بند ۱۵) و در دوزخ است (یشت‌ها ۱۹، بند ۴۴)؛ او سبب بیماری مردمان می‌گردد (وندیداد، فرگرد ۲۰، فقره ۳) و آفریننده همه چیزهایی است که دشمن آفرینش هر مزد است (یسنا ۵۷، بند ۱۷)؛ هر چند سرانجام شکست می‌خورد (یشت‌ها ۱۹، بند ۹۶).

مختصر کلام آن که اهریمن مظهر دروغ، نیستی، بدی، جنگ و منشأ هر بلا و دردی است. فره ایرانی، مهم‌ترین مایه شکست اهریمن است (یشت‌ها، ۱۳۵۷: ج ۲؛ اشتادیشت، بند ۲: ۲۰۴). دیو، پری، ...

دیو، پری، پتیاره، جادو و هر آن چه از بدی و تباهی در این جهان مادی و جهان مینوی متصور است همگی آفریده اهریمن‌اند (یشت‌ها، ۱۳۵۷: ج ۱: ۱۳).

دیو در شاهنامه فردوسی

از میان متون حماسی به شاهنامه بزرگ‌ترین اثر حماسی فارسی نظر می‌کنیم؛ هر چند

در شاهنامه دیوها، دیگر نشانی از دیو اوستایی ندارند و نبرد ایزدان با دیوها که جایگاه عمده‌ای در اوستا و ادبیات پهلوی دارد، در شاهنامه محذوف است و تنها در داستان‌های نبرد شاهان و پهلوانان با دیوها بر جای مانده که آن هم وسعت، قدرت و شدت دیرین را ندارد. با این همه در نگاه کلی در حماسه نیز مانند اسطوره مضمون کهن نبرد اهورا و اهریمن را داریم. برای نمونه نبردهای ایران و توران، برخورد افراسیاب و شاهان ایرانی، دشمنی ضحاک و فریدون همگی معرف نبرد خوب و بد و برخورد شخصیت دیوسیرت و فرشته‌آساست (بهار، ۱۳۷۵: ۲۴۱-۲۴۲).

در شاهنامه به تناسب داستان‌های متعدد آن، به‌خصوص در جلد اول و دوم که جنبه‌ی اساطیری آن بسیار قوی‌تر است، بارها به دیو اشاره شده که نمونه‌های آن به شرح زیر است:

۱. سیامک پسر کیومرث نزد پدر بسیار عزیز و گرامی بود، اما دیوی بدکنش دشمن او بود. در نتیجه فرزندش را چون گرگی سترگ و دلاور پرورش داد تا به سراغ تخت کیانی برود. سیامک بدون جوشن به مقابله‌ی بچه دیو رفت و کشته شد. اما کیومرث با لشکری از "دیو و دد" به جنگ دیو پدر و پسر رفت تا آنها را به انتقام پسرش از بین ببرد (فردوسی، ۱۳۷۸: ۲۱-۲۲).

۲. طهمورث، پسر هوشنگ‌شاه، پس از ترویج هنرها و فنون متعدد از جمله هنر تقسیم کار، چنان شاه پالوده^۱ گشت از بدی که تابید ازو فره‌ی ایزدی (همان: ۲۶)

به همین دلیل مورد حسادت دیوها قرار گرفت و دیوها از فرمانش سرپیچی کردند و با او به نبرد برخاستند. با این حال، پس از آن که از طهمورث شکست خوردند و عده‌ی زیادی از دیوها را به بند کرد، بقیه از او زینهار خواستند با این شرط که به شاه هنر نوشتن اعم از رومی و تازی و پارسی (کلاً سی نوع نوشتن) بیاموزند (همانجا).

۳. جمشید، فرزند طهمورث از دیوها طرز تهیه‌ی آجر از خاک و آب را یاد گرفت، ضمن این که برای رفتن از جایی به جای دیگر، دیوها او را با تختش جابه‌جا می‌کردند (همان: ۲۸-۲۹).

۴. در آغاز پادشاهی کیکاوس، شاه به‌دلایلی تصمیم می‌گیرد با دیوهای مازندران

بجنگد، اما در این نبرد از دیو سفید شکست می‌خورد به‌طوری که دیو "نصف یاران شاه را نابینا می‌کند و بقیه را به بند می‌کشد" (همان: ۲۱۶). رستم که در صدد نجات شاه است، از دیوی به نام "اولاد" کمک فکری و راهنمایی می‌گیرد با این شرط که اگر راهنمایی‌های دیو درست باشد، حکومت مازندران را به او بسپارد. در این داستان دیو سفید موجودی تصویری می‌شود که یک غار بزرگ از جثه‌اش ناپدید می‌شود، چون کوهی سیاه با ساعد و کلاه آهنین با رستم در می‌آمیزد، اما چون هنر جنگیدن نمی‌داند، به دست رستم کشته می‌شود (همان: ۲۲۲).

۵. در زمان فرمانروایی کیخسرو گوری^۱ چون شیر، به رنگ خورشید، سمندی بزرگ، با چهار دست و پا شبیه گرز، نره شیری که یال اسبان زهم می‌گسلد موجب وحشت مردم شده است. رستم برای نبرد با این موجود، که "اکوان دیو" نام دارد، چهار روز تلاش می‌کند تا او را که جادوگری بزرگ است، پیدا کند. اما چون روز چهارم خسته و کوفته به خواب می‌رود، دیو او را با خود به هوا می‌برد. رستم شنیده است که رفتار دیوها وارونه است. در نتیجه به دیو که می‌پرسد "تو را به دریا بزنم یا به کوه" می‌گوید او را به کوه بزند، که البته دیو او را به دریا می‌افکند و رستم نجات می‌یابد (همان: ۶۲۰-۶۲۱). بر اساس آن چه درباره‌ی دیو از شاهنامه نقل شد، می‌توان تصاویری بدین شرح از این موجود ترسیم کرد که تصادفاً همه‌ی آن‌ها تصاویری انسانی هستند:

۱) بدکردار، حسود و دارای صفات دیگری که نشانه‌ی انسان‌های ضعیف است.
 ۲) پر قدرت و قوی هیکل تا جایی که اکوان دیو رستم را از بین برمی‌دارد و به هوا می‌برد.
 ۳) جادوگر به گونه‌ای که دیوهای شاهنامه به اژدها، شیر، اسب سرکش و مانند آن تغییر چهره می‌دهند. حتی طی این جادوگری‌ها در مواردی دیو به شکل زن زیبا در می‌آید تا انسانی را که در برابر اوست، فریب دهد.

۴) فرمانبردار و رام در جایی که قدرت انسان را از خود برتر ببیند. هم‌چنین، راهنمای انسان به این امید که بعداً به خواسته‌ای برسد (کاری که "اولاد" با رستم می‌کند و البته رستم او را به فرمانروایی مازندران بر می‌گزیند).

۱. یعنی دیو آن قدر بزرگ بود که غار را پر کرده بود و جایی از غار دیده نمی‌شد.
 ۲. گورخر

۵) هنرمند و هنرپیشه و آماده‌ی آموختن هنر به انسان در صورت توافق.
 ۶) "دیو و دد" در بعضی از ابیات شاهنامه که البته در ادبیات فارسی نمونه‌های آن فراوان است مثلاً بیت زیر که منسوب به مولوی است، (حافظ، ۱۳۹۲: ۴۴۱)
 دی^۲ شیخ با چراغ همی گشت گرد شهر کز دیو و دد ملولم و انسانم آرزوست
 گفتم که یافت می نشود، گشته ایم ما گفت آن که یافت می نشود، آنم آرزوست.

دیو در ادبیات فارسی

آسمان ادب ایران آن قدر ستاره‌ی درخشان دارد که انتخاب یکی از آن‌ها بسیار مشکل می‌نماید. اما برای پیدا کردن شاهد دیو، ابتدا به سراغ حافظ (حافظ، ۱۳۹۲: ۶) رفتم هر چند در دیوها حافظ فقط بیت زیر را یافتم:
 "ز رقیب دیو سیرت به خدای خود پناهم"^۳ مگر آن شهاب ثاقب مددی دهد، خدا را"
 بر عکس حافظ، پروین اعتصامی (۱۳۴۱: ۷-۲۴) در موارد متعددی به دیو اشاره شده است از جمله:

ز بس مدهوش افتادی تو در ویرانه‌ی گیتی	به حیل دیو برد این گنج‌های رایگانی را
پیرو دیوانه شدن ز ابله‌ی است	موعظت دیو شنیدن، خطاست
زان راه باز گرد که از رهروان تهی است	زان آدمی بترس که با دیو آشناست
سلام دزد مگیر ^۴ و متاع دیو مخواه	چرا که دشمنی دوستان ز مکاریست
گر مانمی شدیم گرفتار رنگ و بوی	دیو هوا به رهگذر ما دکان نداشت

به‌طوری که ملاحظه می‌شود، در بیت حافظ دیو تعریف نشده و فقط باید حدس زد که مفهوم آن موجودی بدکار و شری است. اما در پنج بیتی که از پروین اعتصامی نقل شد، دیو موجودی است حیله-گر، دزد، گمراه کننده، خطرناک به معنی عام کلمه، ارائه کننده‌ی کالاهای تقلبی، معادل هوای نفس یا نفس اماره، که در هر صورت باید از آن اجتناب کرد.

۱. جانور وحشی

۲. دیروز، روز گذشته، گاهی به معنی دیشب نیز به کار می‌رود هر چند "دوش" به معنی دیشب است.

۳. به خدای خود پناه می‌برم.

۴. سلام دزد را نشنو و پاسخ مده

دیو در فرهنگ خراسان جنوبی

در این زمینه دیوان پنج شاعر بیرجندی مرور شد. در ذیل کارکردهای معنایی دیو و نحوه‌ی باز نمودن آن در دیوان‌های مذکور آمده است:

۱. شیخ عبدالحسین فنودی (۱۳۸۲: ۱۶۳) به دلیل یا دلایلی که برخواننده روشن نیست در یک رباعی زادگاه و محل اقامتش فنود را "جای دیو و دد" می خواند. براساس دیگر اشارات شیخ در سایر جاها، می توان حدس زد که رفتار خشن و توأم با نامهربانی مردم باعث شده تا شیخ چنین صفتی را برای فنود برشمارد.

۲. نزاری قهستانی (۱۳۷۱: ۵۸) دو نوع اشاره‌ی زیر را در مورد دیو دارد:

آخر دور ظلم و بیدادست^۱ که جهان در تزلزل افتادست ...
همه ابلیس و دیو و عفریت‌اند^۲ زاد می خود کسی نشان دادست^۳
ز دیوان روی زمین دورباش به سردابه‌ی مدش با حور باش (همان: ۲۹۳)
با استناد به دو بیت نخست می توان گفت که چون مردم جهان به ظلم و بیداد روی آورده‌اند، یا در واقع روش دیوها و ابلیس و عفریت را پیشه کرده‌اند، بنیاد جهان به لرزه افتاده و از انسان و انسانیت نمی توان نشانه‌ای جستجو کرد.
بیت سوم هشدار می‌دهد که به انسان که به جای نزدیک شدن به دیو، بهتر است به فرشته‌ها نزدیک شود و با آنها همدم باشد تا سالم بماند.
بنابراین در هر دو مورد، نزاری دیو را عامل گمراهی و تباهی و دور ساختن انسان از نیک روزی می‌داند.

۳. سید محمدابراهیم صفوی (۱۳۸۵: ۸۲) در مثنوی "مفهوم زندگی" دو بیت زیر را دارد:

بشنو از من گر به مردی درخوری تا توانی راه مردی بسپری...^۴
با محبت شیرها را رام کن با تعقل دیو را در دام کن

۱. ظلم و بیداد به نهایت رسیده چنان‌که بیش از این امکان‌پذیر نیست.

۲. موجود زشت و خبیث، دیو

۳. از آدمی نمی‌توان نشانی به‌دست آورد.

۴. سپری کنی

وی در قطعه‌ی "روشنی بخش محفل" دیو را با جهل به شرح زیر برابر می‌داند:
 جتدا^۱ بزم دانش و فرهنگ با شکوه و جلال برپا شد
 دیو زشت پلید جهل گریخت قدر علم و کمال والا شد (همان: ۹۴)
 در پرسش صفوی از مخاطب با سه بیت زیر، دیو همان نخوت یا غرور و نیز موجودی
 سیه‌کار و رهنز ایمان یا تقوی دانسته شده است، در قطعه‌ی "منزلگه عشق" چنین
 آمده است:

ز تو پرسشی دارم ای یار جانی می ناب از جام جانانه خوردی؟
 کشیدی سر دیو نخوت به زنجیر ز دل نقش سیم و درم را ستردی^۲
 زدی سنگ بر فرق دیو سیه‌کار به یزدان تو پیمان تقوا سپردی؟ (همان: ۱۱۱)
 و بالاخره شاعر در قصیده‌ی "جنگ نفت" دیو را معادل جنگ (یا بر عکس جنگ را
 کار دیو) معرفی می‌کند:

مرگ است و مرگ، زندگی این نیست جنگ است و جنگ، حرف ز دین نیست
 خواهند این ننگین سلیمان را جز دیو جنگ زیر ننگین نیست (همان: ۱۲۰)
 ۴. و بالاخره غلامحسین یوسفی (۱۳۸۲: ۲۴) به تبع دید عارفانه‌اش در "دیوان معرفت"
 از دیو تعبیر متعددی دارد که چهار نمونه‌ی آن به شرح زیر است:
 الف) دیو مقابل انسان و رفتارش بر خلاف انسانیت است و بنابراین باید از او به خدا
 پناه برد:

رخت دل از ملک تن سوی خدا باید کشید از زمین خود را به عرش کبریا باید کشید
 تا که دیو آرز بر تخت سلیمان تکیه زد همچو موران زحمت برگ و نوا باید کشید
 ب) دیو معادل هوی و هوس، یا نفس امّاره است که انسان را به سرگردانی و سرگرانی
 سوق می‌دهد:

سر دیو هوا بشکن که عمری در امان باشی در آمیزی اگر با نفس خودسر، سرگران باشی
 (همان: ۱۲۸)

۱. چه خوب شد، آفرین
 ۲. ستردن: پاک کردن

ج) دیو نقطه‌ی مقابل ملک است و به این دلیل حضور این‌ها در یک جا امکان‌پذیر نیست: کی در سرای سینه‌ات فوج ملک رقصان شود در سایه‌ی ایمان تو صد دیو اگر دارد کمین (همان: ۱۴۲)

د) دیو برابر آدم‌های بدکردار به معنی عام کلمه است که چون آزادانه جولان دهد، انسان‌ها امکان خودنمایی نخواهند داشت:

دیوها از هر طرف در شهر جولان می‌دهند آدمی در شهر دیوان در حصار افتاده است (همان: ۲۱۵)

دیو در افسانه‌ها و باورهای مردم بیرجند

بر خلاف آنچه در مثال‌ها آوردیم، در باورها و افسانه‌های محلی بیرجند و خراسان جنوبی دیو، غول، پری، جن، گربه‌ی براق^۱ انحصاراً نقش منفی ندارند، بلکه در شرایط ویژه مددکار انسان‌ها هستند و چنان‌چه آدمیزاد قبل از گرفتاری آدم خوبی باشد، به شکل‌های مختلف به او کمک می‌کنند و حتی مشوق سایر دیوها برای این مساعدت می‌شوند. اما باید در نظر داشت این کارکرد دیوها صرفاً در سایه‌ی به‌کار بستن تدبیر و خرد انسانی پدید می‌آید.

از سوی دیگر، این موجودات خیالی با صفات تماماً انسانی خود بسیار ساده‌اند و به سرعت می‌توان آن‌ها را فریفت. به‌علاوه، در برخی مواقع آن‌قدر ناتوان تصور می‌شوند که انسان ناچار می‌شود به آن‌ها کمک کند و گرفتاری‌هایشان را برطرف نماید.

کتاب "روزی بود، روزگاری بود" حاوی ۳۱ افسانه در ۱۳۶ صفحه است، اما فقط در سه مورد از این افسانه‌ها دیوها به شرح زیر نقش دارند:

اول: در افسانه‌ی "چهل برادر، چهل خواهر" پسری که در جستجوی آتش است دیو نگهبان آتش را با یک "سلام" خام می‌کند به‌طوری که دیو اعتراف می‌کند: "اگر حق سلامت نبود، گوشت تو یک لقمه‌ی من، خون تو یک جرعه‌ی من" می‌شد (سرمد، ۱۳۸۳: ۲۴).

۱. گربه‌ی وحشی معادل دیو؛ احتمال دارد براق (boraq) از برق چشم گربه گرفته شده باشد.

دیو پدر از چهل پسرش درخواست می‌کند آدمیزاد را نکشند چون بسیار مؤدب است. دیوهای جوان او را به نزدیکی قصر پادشاهی می‌برند تا سگ نگهبان را بکشد، آن‌ها را یکی یکی با طناب به بالای قصر ببرد و به دختران پادشاه برساند.

آدمیزاد یک به یک دیوها را به بالای قصر می‌برد، سرهایشان را از تن جدا می‌کند، گوش‌هایشان را می‌برد و به نزد دیو آتش، باز می‌گردد، با این خبر که پسرهایش در کنار دختران مطلوب خود هستند.

چندی بعد که به کمک گوش‌های بریده‌ی دیوها چهل برادر به دامادی پادشاه می‌رسند و همراه همسران خود به شهر پدرشان باز می‌گردند، در بیابان صدایی می‌شنوند که آن شب دیو نگهبان آب قصد دارد آن‌ها را به انتقام خون برادرش و چهل پسر او بکشد، اما همان پسر تیری به قلب دیو می‌زند و او را می‌کشد. روز بعد صدایی به آن‌ها می‌گوید که شب‌هنگام دیو آتش به قصد انتقام خواهد آمد، اما به محض آن‌که دیو از آسمان به زمین می‌نشیند، پسر مشک بزرگ آب را که دیو شب قبل آورده روی سرش می‌ریزد و او را غرق می‌کند.

روز بعد صدا می‌گوید که دیو زره فولادی (- فولاد زره دیو)^۱ شب‌هنگام از آن‌ها انتقام خواهد گرفت.

پسر پادشاه دیگران را به ترک بیابان تشویق می‌کند تا خودش را دیو به آسمان ببرد و در آسمان هفتم در نزدیکی یک قصر به زمین بگذارد.

در این قصر دختری زندانی دیو است که به پیشنهادِ پسر پادشاه آن‌قدر با دیو خوش رفتاری می‌کند و به او وعده‌ی ازدواج می‌دهد که دیو شیشه‌ی عمرش را به او می‌سپارد. اما پسر پادشاه با در دست گرفتن این شیشه، به دیو دستور می‌دهد قصر را همراه آن دو به نزدیک شهر پدرش ببرد، در آن‌جا مقداری هیزم گرد بیاورد تا پس از آن‌که پسر شیشه را به سنگ کوبید، لاشه‌اش را در آتش بسوزانند (همان: ۲۸-۲۹).

براساس این افسانه می‌توان ویژگی‌های دیوها را شامل موارد زیر دانست:

- دیو را می‌توان با یک سلام گول زد، زیرا از فرط سادگی متوجه منظور انسان نمی‌شود.

۱. در افسانه‌ها دیو زره فولادی یا فولادزره قوی‌ترین دیوها است که این‌که در داستان امیر ارسلان و فرخ لقا نیز چنین تصویری از او ترسیم شده است.

هم‌چنین، دیو پدر به گفته‌ی آدمیزاد که پسرهایش را به دخترهای مطلوبشان رسانده، اعتماد می‌کند و خم می‌شود تا چند گل آتش به پسر بدهد که با شمشیر پسر پادشاه دو نیمه می‌شود. تصادفاً همین شکنندگی دیو از ضعف او حکایت دارد، زیرا قدرت هیچ انسانی نمی‌تواند با شمشیر موجودی را نصف کند.

- دیوها از یک ودیعه‌ی انسانی یعنی کنجکاو‌ی بهره‌ای ندارند. سی و نه دیو جوان به بالای قصر برده می‌شوند تا سرهایشان را از دست بدهند و حتی یک نفرشان نمی‌پرسد برادرهایش کجا هستند؛ یا از بوی خون متوجه حادثه شود. به‌علاوه، افسانه نشان می‌دهد که دیو علی‌رغم جثه‌ی درشتش چندان وزنی ندارد، به‌طوری که پسر پادشاه پشت سرهم چهل نفرشان را با طناب به بالای قصر می‌برد و خسته نمی‌شود.

- دیو از هوش بهره‌ای ندارد به‌گونه‌ای که طبق افسانه اولی با مشک بزرگ آب از آسمان به زمین می‌آید تا با آن آدمیزاد را غرق کند و دومی که از جنس آتش است باز هم ابتدا به زمین می‌نشیند تا سپس آدمیزاد را بکشد.

دیگر نشانه‌ی بی‌هوش بودن دیو، این است که آدمیزاد را در کنار قصری که دختری در آن زندانی است رها می‌کند غافل از این که این پسر و دختر هوشمند، نقشه‌ی مشترک خواهند کشید، به کمک او صاحب یک قصر خواهند شد و او را در آتش هیمه‌ای که خودش گردآورده خواهند سوزاند.

- در افسانه‌ی "پسر پادشاه و آهو" دیو قرمز، دیو زرد، دیو سیاه به پسر کمک می‌کنند تا به خانه یک پیرزن برود، به راهنمایی او (که قاعدتاً یک دیو باید باشد) آهو را به شکل اناری روی درخت درآمده به دست بیاورد، به کمک غلامان دیوهای سیاه و زرد و قرمز راه رفته را باز گرداند و پس از طی حوادثی نهایتاً با "نار پری" که ابتدا آهو بود، زندگی کند (همان: ۸۰-۸۱).

نکات جالب مربوط به این دیوها، فقط آن است که هر یک از آن‌ها پسر پادشاه را آزمایش می‌کنند تا میزان استقامتش معلوم گردد. سپس به همین دلیل او را در رسیدن به مطلوب کمک می‌کنند، حال آن که دیو قرمز در نخستین برخورد به پسر می‌گوید که سی سال به دنبال آهو بوده و نتوانسته او را شکار کند.

در ضمن، رنگ دیوها در افسانه هیچ نقشی ندارد، ولی براساس این باور که سیاهی بالاترین یا برترین رنگها است، می‌توان دیو سوم را از دو دیو دیگر برتر دانست.

- در افسانه‌ی "حسنی و اسبش"، حسنی که برادر ناتنی است مورد کم لطفی برادران و نامادریش قرار می‌گیرد، اما به زودی یک پیرزن (که قاعدتاً باید دیوی تغییر شکل داده شده باشد) به او کمک می‌کند تا یک اسب پریزاد به دست بیاورد (همان: ۱۰۷). نامادری و پسرهایش تبانی می‌کنند تا اسب را بکشند، اما اسب راه گریز از این دام را به حسنی می‌آموزد، و بعدها در مداوی پادشاه به او کمک می‌کند تا به دلیل این که پسری خوب بوده، داماد و سپس جانشین پادشاه شود (همان: ۱۱۰).

در این افسانه رفتار پیرزن و اسب پریزاد حسنی، رفتار انسان‌هایی است کاملاً عاطفی که چون پسرکی را گرفتار یک نامادری بی رحم و دو پسرش می‌بینند، به حکم یک وظیفه‌ی اخلاقی به او کمک می‌کنند. به علاوه، چون در برابر نامادری و برادران ناتنی از حسنی رفتاری که حتی اندکی خشونت در آن به چشم بخورد دیده نمی‌شود، پایان ماجرا به جایی ختم می‌شود که به یاری دیو، حسنی به پادشاهی برسد.

- در متجاوز از شش هزار ضرب‌المثل مدون که در دو جلد تحت عنوان سخن پیر قدیم که توسط غلامعلی سرمد (۱۳۷۶: ۶۶) جمع‌آوری و منتشر شده، فقط دو ضرب‌المثل زیر را می‌توان با دیو در ارتباط دانست:

الف) پندری موییر آتش زدن.

Panda-ri muyir ates zadan.

پنداری مویش را آتش زده‌اند.

اما باید دانست که آتش زدن مو به دیو منحصر نمی‌شود کما این که در شاهنامه زال و رستم در هر جا با مشکلی غیر قابل حل مواجه می‌شوند، پر سیمرغ را آتش می‌زنند و از او کمک می‌گیرند.

ب) از صب تا شم مثل غول از گل بینی مسازه، شو خراب مشو.

Az sob ta som mesle qul az gel bini mesaze, sow xarab mesu.

از صبح تا شام مثل غول از گل بینی می‌سازد، شب خراب می‌شود (همان: ۳۸).

در این مثل غول (یا دیو) موجودی ساده و فاقد تعقل ترسیم می‌شود ضمن این‌که به قدرت خداوند فاقد بینی ثابت است تا جایی که مجبور است یک روز تمام با گل برای خودش بینی بسازد که چون شب هنگام گل خشک شد، می‌افتد و قدرت خرابکاری غول بسیار کم می‌شود یا به صفر می‌رسد (سرمد، ۱۳۸۹: ۶۸).

- به‌طوری که در معدود اشعار چهار شاعر محلی دیدیم، دیو در خراسان جنوبی چهره‌ای شبیه تصویری دارد که در سایر نقاط به آن نسبت می‌دهند، ولی در هیچ‌جا از آن تصاویر خشن‌تر یا بی‌رحم‌تر نیست. بنابراین، شاید بتوان گفت که دیوهای سرزمین ما بیش از آن‌که بسیار بد باشند، تا حدودی بد هستند (همان، ۷۲).

- با این حال، در معدودی از نفرین‌های منطقه، دیو به یاری گرفته می‌شود تا رضایت نفرین‌کننده جلب شود. نمونه‌ی این نفرین‌ها چنین است: برو که تور دیو دو سر بخوره!
berow ke tor dive dosare bexore.

برو که تو را دیو دوسری بخورد.

توضیح این‌که چون در همه جای ایران و از جمله در خراسان جنوبی دیو موجودی آدمخوار است، گوینده‌ی نفرین، مخاطب را گرفتار دیوی می‌پسندد که به‌جای یک سر، دو سر داشته باشد تا طبعاً با دو دهان که دارد، طرف مقابل را بیشتر و زودتر بخورد! (سرمد، ۱۳۸۹: ۸۱) از جنبه‌ای دیگر این ضرب‌المثل نشان می‌دهد که دیوها در باور مردم انواع گوناگونی داشته‌اند.

- بالاخره در جنوب خراسان دیو ابتدا به ساکن و بی‌دلیل به سراغ انسان نمی‌رود و بنابراین ذاتاً مردم آزار نیست. به‌علاوه، آن‌گاه که قرار است از انسان انتقام بگیرد، این کار را با اخطار قبلی انجام می‌دهد و لذا می‌توان این رفتار را "جوانمردانه" تعبیر کرد (سرمد، ۱۳۸۹: ۹۵).

نتیجه

دیو به‌عنوان یک موجود خیالی با شاکله و تصویر انسانی و با ویژگی‌هایی چون بدکرداری و قدرتمندی در ادب و فرهنگ ایران‌زمین به شیوه‌های گوناگون بازنمود پیدا کرده و

باورهای خاصی پیرامون این موجود تکوین یافته است. در فرهنگ خراسان جنوبی نیز که جزیی از فرهنگ ایران زمین محسوب می گردد، نیز این موجود خیالی بازتاب پیدا کرده است. بررسی و کندوکاو برخی دیوان های شعری، ضرب المثل ها و افسانه های خراسان جنوبی نشان می دهد که همانند سایر نقاط ایران دیو تجسم سرکشی، تمرد، بدکرداری و خوی های پلید است. در این فرهنگ نیز دیو در هیأت انسانی قوی هیکل و پر قدرت که مستعد تغییر دادن چهره و فریبکاری است ترسیم شده است. با این حال، این موجود پلید و پر قدرت را - همان گونه که ضرب المثل ها و برخی افسانه ها و اشعار این خطه نشان می دهد- می توان در پرتو تدبیر و خرد و عقل تعقل در دام کرد و از او استفاده کرد.

بی بهره بودن دیوها از هوش و خرد و حس کنجکاو و تعقل زمینه ی مناسبی را برای رهایی انسان از آزارهای دیو و بهره گیری از او در خدمت اهداف انسانی فراهم کرده است.

منابع

- اعتصامی، پروین (۱۳۴۱). *دیوان قصاید و مثنویات*. به اهتمام ابوالفتح اعتصامی. تهران: سازمان مستقل چاپخانه دولتی ایران.
- اسماعیل پور، ابوالقاسم (۱۳۸۱). *اسطوره آفرینش در آیین مانی*. تهران: کارون.
- الیاده، میر چا (۱۳۶۷). *افسانه و واقعیت*. ترجمه نصرالله زنگویی. تهران: پایپروس.
- بهار، مهرداد (۱۳۷۵). *ادیان آسیایی*. تهران: چشمه.
- ----- (۱۳۷۶). *از اسطوره تا تاریخ*. تدوین ابوالقاسم اسماعیل پور. تهران: چشمه.
- بیهقی، حسین علی (۱۳۸۰). *چهل افسانه خراسانی*. تهران: پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی کشور.
- حافظ، شمس الدین محمد (۱۳۹۲). *دیوان حافظ*. به تصحیح قاسم غنی، محمد قزوینی. تهران: صدای معاصر.
- گرن، گئویدن (۱۳۷۷). *دین های ایران*، ج ۱. ترجمه منوچهر فرهنگ. تهران: آگان ایده.

- دهخدا، علی اکبر. لغت نامه، ج ۸. ذیل "دیو".
- ژیران، فلیکس؛ لاکوئه، گ؛ دلاپورت، لوئی ژوزف (۱۳۸۲). *اساطیر آشور و بابل*. ترجمه ابوالقاسم اسماعیل پور. تهران: کارون.
- سرمد، غلامعلی (۱۳۷۶). *سخن پیرقدیم*. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- ----- (۱۳۸۳). *روزی بود، روزگاری بود*. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- ----- (۱۳۸۹). *دست نوشته های منتشر نشده*.
- ----- (۱۳۹۲). *سخن پیرقدیم*. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور؛ فکر بکر.
- سّری، بدیع الزمان (۱۳۸۵). *زندگی و اشعار سری*. به اهتمام محمود رفیعی. تهران: هیرمند.
- صفوی، محمدابراهیم (۱۳۸۵). *دیوان صفوی*. تهران: هیرمند.
- عفیفی، رحیم (۱۳۷۴). *اساطیر و فرهنگ ایران در نوشته های پهلوی*. تهران: طوس.
- عمید، حسن. فرهنگ عمید، ج ۱. ذیل "دیو".
- فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۷۸). *شاهنامه*. تهران: سوره مهر.
- فنودی، عبدالحسین (۱۳۸۲). *دیوان شیخ عبدالحسین فنودی*. به اهتمام محمود رفیعی. تهران: هیرمند.
- معین، محمد. فرهنگ معین. ذیل "دیو".
- موله، م. (۱۳۷۷). *ایران باستان*. ترجمه ژاله آموزگار. تهران: توس.
- نزاری قهستانی، سعدالدین (۱۳۷۱). *دیوان حکیم نزاری قهستانی*، ج ۱. به اهتمام محمود رفیعی. تهران: علمی.
- هنیلز، جان (۱۳۷۹). *شناخت اساطیر ایران*. ترجمه ژاله آموزگار و احمد تفضلی. تهران: آویشن.
- یسنا (۱۳۷۷). گزارش ابراهیم پورداوود. به کوشش بهرام فره‌وشی. تهران: نشر انجمن ایران شناسی.
- یشت‌ها (۱۳۵۷). گزارش ابراهیم پورداوود. به کوشش بهرام فره‌وشی. تهران: دانشگاه تهران.
- یوسفی، غلامحسین (۱۳۸۲). *دیوان معرفت*. بیرجند: روستا.

بررسی نقش‌مایه‌های سنگ‌نگاره آسو در شهرستان بیرجند

تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۴/۱۳

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۴/۷/۲۰

سارا صادقی^۱

حمیدرضا قربانی^۲

حسن هاشمی زرج‌آباد^۳

چکیده

سنگ‌نگاره‌ها یا هنر صخره‌ای، یکی از کهن‌ترین آثار تاریخی و هنری به‌جای مانده از بشر هستند. این نقوش از جمله هنرهایی هستند که در نقاط مختلف ایران پراکنده‌اند و هر یک نشانی از دنیای باستان دارند. این پژوهش، به بررسی و مطالعه سنگ‌نگاره‌های آسو پرداخته است. سنگ‌نگاره‌های نویافته آسو در ناحیه‌ای کوهستانی به فاصله ۳۰۰ متری در جنوب روستای آسو در شهرستان بیرجند، در استان خراسان جنوبی قرار دارد. روش بررسی نگاره‌ها، پیمایشی بوده که از تک تک نقوش عکس‌برداری و سپس طراحی صورت گرفته است و در روش کتابخانه‌ای به بررسی تطبیقی نقوش با دیگر سنگ‌نگاره‌های ایران پرداخته شده است. اهداف اصلی پژوهش شامل معرفی و بررسی نقوش سنگ‌نگاره آسو، مطالعات انسان‌شناسی در مورد نقوش، مطابقت نقوش با شرایط اقلیمی (پوشش گیاهی و جانوری)، بررسی تطبیقی و تشابهی نقوش با دیگر نقاط و گاهنگاری پیشنهادی براساس شواهد موجود است. نقوش یافت شده در این محوطه شامل ۵۱ نقش که در برگیرنده نقوش؛ حیوانی، انسانی، نمادین و ابزارآلات است که اغلب به صورت تک‌نگاره و گاه مجموعه‌ای بوده که در خلق این نقوش از روش کوبشی استفاده شده است. با بررسی‌های انجام گرفته می‌توان پی برد که نقوش مورد نظر از نظر کیفی

۱. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد باستان‌شناسی دانشگاه بیرجند

sara_sadeghi809@yahoo.com

۲. استادیار گروه باستان‌شناسی دانشگاه بیرجند

ghorbani.hr@birjand.ac.ir

۳. استادیار گروه باستان‌شناسی دانشگاه بیرجند

hhashemi@Birjand.ac.ir

و کمی با دیگر نقوش یافت‌شده در دیگر مناطق ایران و خارج از مرزهای کنونی ایران، قابل بررسی و تحلیل هستند.

واژگان کلیدی: سنگ‌نگاره آسو، نقوش حیوانی، نقوش انسانی، نقوش نمادین.

مقدمه

هنر صخره‌ای^۱ را مجموعه‌ای از نقاشی‌ها و طرح‌ها بر سطوح صخره‌ها و سنگ‌ها دانسته‌اند (آناتی، ۱۳۸۳: ۱۱۳). این هنر که تقریباً در تمام نقاط جهان یافت می‌شود، گنجینه‌ای از اطلاعات ارزشمند درباره روند رشد فکری بشر است. صخره‌نگاره‌ها، هنر صخره‌ای و یا به مفهوم رایج و متداول در میان باستان‌شناسان، "باستان‌شناسی هنر صخره‌ای"^۲ از جمله شواهد فوق‌العاده مهم در حوزه مطالعات باستان‌شناختی و رشته‌ها و دانش‌های خویشاوند دیگر است. در بیش از ۱۲۰ کشور جهان، گروه‌های انسانی نمونه‌هایی از نقاشی یا کنده‌کاری صخره‌ای از خود به‌جا گذاشته‌اند (آناتی، ۱۳۷۷: ۱۰). در این میان شبه‌قاره هند به‌مثابه یکی از خاستگاه‌های کهن هنر صخره‌ای، جایگاه خاصی را به خود اختصاص داده است. نقوش صخره‌ای با وجود شباهت‌های فراوانی که از لحاظ موضوع نقوش که اغلب صحنه شکار، نبرد و تک‌نگاره بزکوهی را در برمی‌گیرند و از لحاظ فن^۳ اجرا، به‌صورت کنده و به‌روش کوبه‌ای است که با زدن ضربه روی سنگ، به‌وسیله‌ی شی‌ای سخت و محکم و با عمق بسیار کم ایجاد شده‌اند. موضوعات سنگ‌نگاره‌ها متأثر از شرایط جغرافیایی، فرهنگی و زیست‌محیطی هر منطقه هستند. امروزه نقوش صخره‌ای با قدمتی که دارای طیف گسترده‌ای است، از دوره پارینه سنگی تا دوره معاصر را شامل می‌گردد (رضایی و جودی، ۱۳۸۹: ۳). در واقع، سنگ‌نگاره‌ها از مستندترین مدارک

1. Rock Art

2. The Archaeology of Rock Art

۳. نقوش صخره‌ای در جهان به سه دسته تقسیم شده‌اند؛ این تقسیم‌بندی به آثار ایران هم قابل تعمیم است: ۱- پیکتوگراف (hpargotcip) یا رنگ‌نگاره: شامل نقاشی، طراحی، اندودرنگ و ... ۲- پتروگلیف (hpylgortep) یا کنده‌نگاره: آن‌چه که از طریق کندن، شکاف دادن، نقر، ساییدن، خراشیدن یا خرد کردن نمادین سنگ، از درون سنگ بریده شده است. ۳- ژئوگلیف (hpylgoeg): یا پدیده‌ها و برجستگی‌های طبیعی زمین، که به نحوی به دست انسان تغییر یافته و مورد استفاده برداشت‌های ذهنی او قرار گرفته است، اعم از هنر یا آیین و یا قوانین و آداب اجتماعی و گروهی (کریمی، ۱۳۸۱: ۶۸).

در نمایش مفاهیم باستان‌شناسی اجتماعی (مانند پیوندهای فرهنگی و روش‌های زیستی و ...)، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی محسوب می‌شوند (رشیدی‌نژاد، دلفانی و مصطفی‌زاده، ۱۳۸۸: ۱۶۶). تا سال ۱۹۶۷ میلادی (۱۳۴۵ ش.) هیچ نقش صخره‌ای نه‌تنها در خراسان، بلکه در هیچ نقطه‌ای ایران یافت نشده بود، اما از آن زمان تاکنون مطالعات زیادی انجام گرفته و گزارشات فراوانی در خصوص نقوش صخره‌ای در نقاط مختلف کشور ارائه شده است. در بررسی‌های باستان‌شناسی سال‌های اخیر خراسان جنوبی، نقوش صخره‌ای زیادی شناسایی گردیده است. در این پژوهش به بررسی و مطالعه نقش‌مایه‌های سنگ‌نگاره آسو در استان خراسان جنوبی پرداخته شده است. اهداف اصلی پژوهش شامل: ۱. معرفی و بررسی نقوش سنگ‌نگاره آسو؛ ۲. مطالعات انسان‌شناسی در مورد نقوش؛ ۳. مطابقت نقوش با شرایط اقلیمی (پوشش گیاهی و جانوری)؛ ۴. بررسی تطبیقی و تشابهی نقوش با دیگر نقاط؛ ۵. گاهنگاری پیشنهادی براساس شواهد موجود است.

پیشینه مطالعاتی

آغاز پژوهش‌ها و مطالعات هنر نقوش صخره‌ای استان خراسان جنوبی توسط جمال رضایی و صادق کیا در سال (۱۳۳۰ ش.) با عنوان "گزارش نوشته‌ها و پیکره‌های کال جنگال" در زمینه‌ی قرائت کتیبه‌های اشکانی کال جنگال گام‌هایی برداشته شد (رضایی و کیا، ۱۳۳۰)، در سال ۱۳۷۱ لباف خانیکی و بشاش (۱۳۷۳: ۴-۵) سنگ‌نگاره‌های لاخ مزار بیرجند را مورد مطالعه و بررسی قرار دادند و گزارش بررسی خود را در مقاله‌ای با نام "سنگ‌نگاره‌های لاخ مزار بیرجند" را به چاپ رسانیدند و در خصوص این محوطه ذکر کردند: این نقوش در مجاورت روستای کوچ در فاصله ۲۹ کیلومتری جنوب شرقی بیرجند واقع است. نقوش آن شامل مضامین انسانی، حیوانی، گیاهی، نشانه‌ها و نمادهایی از مظاهر طبیعت است که مجموع نقوش و کتیبه‌ها شناسایی شده ۳۰۷ مورد را دربرمی‌گیرد. اتفاقی (۱۳۹۲) در سال ۱۳۹۲ سنگ‌نگاره‌های چاه‌چشمه فردوس را در شمال استان خراسان جنوبی مورد بررسی قرار داد. در تابستان سال ۱۳۹۱ پروژه "بررسی باستان

شناسی بخش شوسف نه‌بندان" توسط هاشمی زرج‌آباد انجام گردید که منجر به کشف تعداد کثیری از محوطه‌های پیش از تاریخی تا اواخر دوران اسلامی و مراکز کهن ذوب فلز گردید؛ همچنین برای نخستین بار کشف چندین سنگ‌نگاره با موضوعات مختلف در منطقه مورد بررسی نیز از اهم دستاوردهای این پروژه باستان‌شناسی می‌باشد (هاشمی زرج‌آباد، ۱۳۹۱). در این راستا و در ادامه طرح پژوهشی خود، ایشان مقالاتی را ارائه داد. در سال ۱۳۹۲ در مقاله‌ای تحت عنوان "معرفی و تحلیل نقوش سنگ‌نگاره‌های نویافته بخش شوسف نه‌بندان"، و در سال ۱۳۹۲ (۲۰۱۳ م) هاشمی زرج‌آباد در مقاله‌ای لاتین با عنوان "Investigation in Newly Recovered Reliefs From Nehbandan in The Province of Southern Khorasan" با همکاری عباد تقوی و سامان فرزین به معرفی و تحلیل نقوش حک شده در دو محوطه تنگه پنجه شیر و دره انجیر پرداختند. در تابستان ۱۳۹۲، برای اولین بار جامع‌ترین طرح پژوهشی روشمند استان خراسان جنوبی در خصوص مطالعات باستان‌شناسی - انسان‌شناسی سنگ‌نگاره‌های خراسان جنوبی توسط حمیدرضا قربانی انجام شد (قربانی، ۱۳۹۲).

روش کار

پژوهش حاضر مبتنی بر روش پیمایشی انجام گرفته و ابزار گردآوری اطلاعات، مطالعات کتابخانه‌ای و بررسی میدانی است. در روش میدانی طی بررسی روشمند و به‌صورت پیمایشی محوطه شناسایی گردید، سپس عکس‌برداری از نقوش به‌صورت مجموعه‌ای و سپس تکی صورت گرفت؛ در نهایت نقوش با استفاده از برنامه‌های تصویری - رایانه‌ای طراحی شده و متعاقباً داده‌ها به رایانه انتقال داده شد. مرحله‌ای آخر یعنی بخش اصلی کار، تمامی طرح‌های شاخص مورد بازنگری، مقایسه و مورد تطبیق واقع گردید.

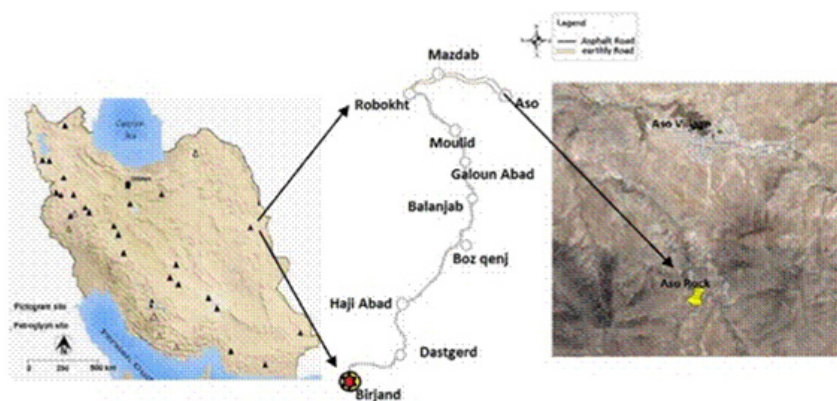
موقعیت جغرافیایی سنگ‌نگاره آسو

سنگ‌نگاره آسو، در حدود سیصد متری جنوب آسو در بالای تپه‌ای مشرف به مزرعه بوشادی است (نقشه ۱). موقعیت جغرافیایی آن $33^{\circ}12'23''$ N شمالی و

"۸۲۲'۲۵°۵۹ E شرقی و در ارتفاع ۲۰۸۹ متری از سطح دریا واقع شده است (قربانی، ۱۳۹۲: ۱۴۹) (تصویر ۱). به گفته اهالی روستا مهمترین اثر باستانی آسو، قبرستان قدیمی آن است که متعلق به چندین نسل پیش است و نشانه‌ای از حیات و زندگی کهن در این روستا است. این قبرستان که در حال حاضر جزو آثار باستانی به‌شمار می‌رود و در چندین سال پیش به ثبت رسیده، واقعاً دیدنی و حیرت‌انگیز با قبرهایی سه یا چهار طبقه است که در ورودی روستا قرار دارد. قنات‌ها و کلاته‌های روستا شامل معراج، چشمه سیکی، چهکنند، روزبه، زرچ، کلاته بوشادی و غیره است. از مشاغل روستا در وهله اول کشاورزی است اما، در چند سال اخیر، افزایش قیمت زرشک و برداشت زیاد این محصول تعداد زیادی را به سوی تجارت این محصول کشانده است و شاید علت اصلی حفظ جمعیت در این روستا همین بوده است. از دیگر مشاغلی که از دیرباز در این روستا وجود داشته آسیابانی، گبه‌بافی و گیوه‌چینی بوده است (همان: ۱۴۸-۱۴۹).

نقوش صخره‌ای سنگ‌نگاره آسو مجموعه‌ایست از نقوش حیوانی، انسانی، نقوش نمادین و ابزارآلات. نقوش حک شده بر تخته سنگ بزرگ و سیاه‌رنگی قرار گرفته که از جنس سنگ‌های آذرین است. نقوش مورد نظر در مساحتی به‌صورت تقریبی هفت متر مربع ترسیم شده است. از مجموع نگاره‌ها، ۴۶ درصد نگاره‌های جانوری را دربرمی‌گیرد که شامل نقوش زیر است: بز هشت نقش، شتر (بدون سواره) یک نقش و (با سواره) سه نقش، اسب (بدون سواره) سه نقش و (باسواره) نه نقش، سگ‌سانان دو نقش و شش نقش حیوانی نامشخص که به‌دلیل فرسایش سنگ و گذشت زمان، نقش آسیب دیده و تشخیص آن غیرممکن است. نگاره‌های انسانی، ۲۷ درصد از کل مجموعه را به خود اختصاص داده است که شامل موارد زیر است: نقوش انسانی در حال انجام مراسم آیینی و نمایشی، در چرا، در حال نبرد و همراه با نقوش نمادین که شامل ۱۸ نقش است. نقوش هندسی که در مجموع آن‌ها را می‌توان نقوش سمبلیک نامید، ۱۴ درصد از کل مجموعه را دربرمی‌گیرد که شامل: صلیب شکسته سه نقش، نعل اسب چهار نقش، نقشی شبیه دایره با یک نقطه متداخل سه نقش و نقوش نامشخص با ۹ درصد و نقوش

ابزارآلات که تنها یک نقش یافت شده بود، از کل مجموعه نقوش سنگ نگاره آسو را شامل می شود (نمودار ۱).

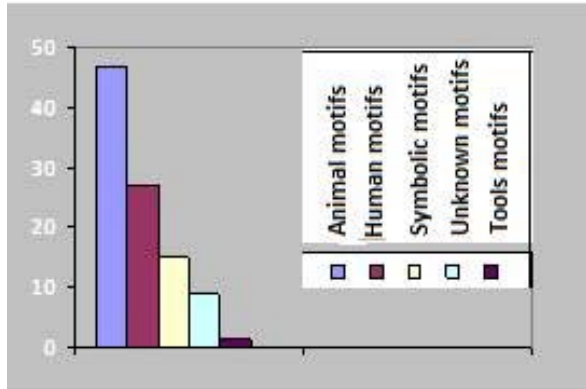
نقشه ۱) موقعیت جغرافیایی سنگ نگاره آسو (نگارندگان، ۱۳۹۴).

تصویر ۱) نمای کلی از محوطه سنگ نگاره آسو (قربانی، ۱۳۹۲).

نگاره‌های حیوانی

نقوش حیوانی در سنگ‌نگاره آسو شامل ۳۲ نقش است. نگاره‌هایی مانند بز، اسب، شتر و سگ‌سانان را دربرمی‌گیرند. نقش اسب و بزکوهی با درصد بالایی نسبت به سایر نقوش حیوانات در رأس قرار می‌گیرند. تمامی نگاره‌های حیوانی به سبک کنده‌کاری ایجاد شده است. در نگاره‌های جانوری آسو، تنوع چشمگیری در سبک کار و گونه‌های جانوری وجود دارد که اغلب این نقوش در سفال‌های پیش از تاریخ (هزاره‌ی چهارم بویژه سفال حصار I و سیلک III) شناخته شده هستند. البته نباید فراموش کرد که گاهی این تشابهات نشان از دوام فرهنگی دارد، نه همزمانی نقوش.

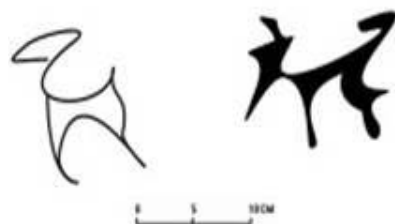

نمودار ۱) درصد نقوش به‌دست آمده از سنگ‌نگاره آسو (نگارندگان، ۱۳۹۴).

نقش بز

نقش بز در آسو دارای تنوع زیادی به لحاظ ریخت‌شناسی است، این تنوع را در شاخ‌ها به صورت چشمگیر و با اغراق و بزرگتر از بدن حیوان می‌توان مشاهده کرد. بعضی اوقات در این نقوش، بدن بزها به‌صورت خطی (استیلیزه) نمایش داده شده است. هیچ اثری از نقوش سه‌بعدی به چشم نمی‌خورد. این نقوش با حداقل خطوط و در ساده‌ترین و گویاترین شکل ممکن بر روی تخته‌سنگ آسو، از روش کنده‌کاری تصویر شده است. یکی از نگاره‌های این حیوان که بسیار ساده و به‌صورت خطی ترسیم شده که به دور

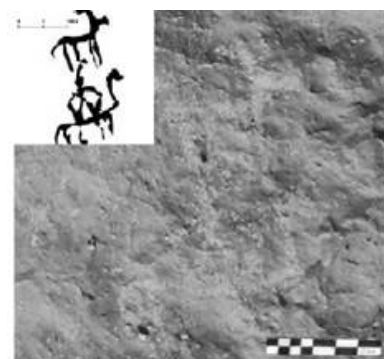
از هر نوع نقش است و در نوع خود بسیار جالب است (تصویر ۲). از نمونه‌های جالب نقوش در آسو نقش بزی را نشانگر است که در حال فرار از دست حیوان (احتمالاً گرگ) است. نکته قابل توجه در این نقش حالت حرکت پاهای حیوان است که در این نقش به طرز جالبی رعایت شده است (طرح ۱). بز در اساطیر ایران باستان نیز یکی از نمادهای مشخص آبادانی و فراوانی است و نماد آب نیز بوده است که وجود آب خود منشأ فراوانی و آبادانی است (صمدی، ۱۳۶۷: ۴۹). از دیگر نمونه‌های حک شده این حیوان نگاره انسانی است که سوار بر اسب و در حال شکار بزکوهی است (تصویر ۳). شباهت چنین نقشی با نقش‌های ساسانی قابل مقایسه است (تاجبخش و جمالی، ۱۳۷۴: ۲۴) (تصویر ۴). در میان نگاره‌های آسو صحنه بسیار جالب حک شده است که مربوط به صحنه‌ی نبرد حیوانات باهم است (طرح ۲). نبردی میان بزهای کوهی است به‌طوری که شاخ‌هایشان باهم برخورد کرده است، چنین نقشی قابل مقایسه با نقوش سنگ‌نگاره جاجرم است (Vahdati, 2012: 150) (طرح ۳). در دوران پیش از تاریخ، نگاره‌های بزکوهی بر سنگ‌ها نقاشی و حک می‌شد و سفال‌گران شوش همواره قرص ماه یا دیگر نگاره‌های نمادین را میان شاخ‌ها و تنه بزکوهی می‌نهادند و تعداد زیادی از آب‌خوری‌های سفالین شوش در هزاره‌های سوم و چهارم، غیر از حاشیه نقشی جز این ندارند. بی شک هویت نقوش چهارپایان ایران، متأثر از شرایط زیست‌محیطی، فرهنگی و آیین این مردم است. می‌توان گفت برخی پدیده‌های هنری از شرایط اجتماعی نحوه زندگی و معاش مردم دوران خود متأثر بوده و نشان‌گر اهمیت بعضی موجودات و موضوعات در طبیعت اطراف اقوام سازنده آن می‌باشد (افضل‌طوسی، ۱۳۹۱: ۵۶). حدود ۳۰۰۰ تا ۲۵۰۰۰ نقش بر دل کوه‌ها و غارها جاری شده است که به‌جرات می‌توان گفت فراوان‌ترین نقش یافته شده در سنگ‌نگاره‌ها، بزکوهی بویژه بز کوهی نر، با شاخ‌های بزرگ و کشیده به سبک‌های گوناگون است که در غالب صحنه‌ها خودنمایی می‌کند (فرهادی، ۱۳۷۷: ۱۳۰).

طرح (۱) نقش بزکوهی در حال فرار از یک حیوان وحشی (گرگ)، سنگ‌نگاره آسو (قربانی، ۱۳۹۲: ۱۵۲).

تصویر (۲) نگاره منفرد بز در سنگ‌نگاره آسو (قربانی، ۱۳۹۲: ۱۵۱).

تصویر (۳) نقش بزکوهی در حال شکار توسط انسان سوارکار در سنگ‌نگاره آسو

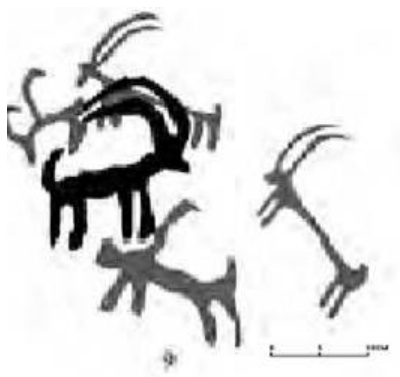
(قربانی، ۱۳۹۲: ۱۵۳).

تصویر ۴) بشقاب سیمین دوره ساسانی، با نقش شکار بزکوهی (تاجبخش و جمالی، ۱۳۷۴: ۲۴).

طرح ۲) نقش بزهای کوهی در حال نبرد در سنگ‌نگاره آسو (مأخذ: قربانی، ۱۳۹۲: ۱۵۲).

طرح ۳) نقش نبرد بزهای کوهی با دیگر حیوانات در جاجرم (Vahdati, 2012: 150).

نقش اسب

از دیگر نقوش حیوانی مورد بررسی، نقش اسب است. نقوش در مجموع همراه با سوارکاران در مراسم مختلفی (شکار، نبرد، سوارکوبی، مسابقه و غیره) را شامل می‌شود که تماماً از روش کنده استفاده شده است (طرح ۴). سنت نمایش مردان اسب‌سوار حتی تا زمان‌های اخیر نیز ادامه یافته است و می‌توان چنین عناصری را در نقوش سنگ قبرهای اواخر سده نوزدهم در بیستون و در هنر عشایری نیز مشاهده کرد. اسب در خاورمیانه و مصر و هندوستان، پس از حملات طوایف آریایی از استپ‌های شمالی، در دومین هزاره‌ی پیش از میلاد شناخته شد و آنان ازابه‌هایی را که به‌وسیله‌ی اسب کشیده می‌شد، به‌کار می‌بردند (هال، ۱۳۹۰: ۲۴). چنین نقش‌هایی قابل مقایسه با سنگ‌نگاره مرزبانیک بلوچستان در جنوب شرق ایران است (Moradi & et al, 2013). در خراسان اسب مورد توجه خاص مردمان این سرزمین پهناور می‌باشد. در شمال منطقه و تا حدودی سبزوار، نمایش موسیقایی به نام "نمایش اسب چوبی" اجرا می‌شود. این نمایش ریشه‌های قوی حماسی و اسطوره‌ای در خود نهفته دارد و موسیقی جزو لاینفک آن به‌شمار می‌رود. در نمایش موسیقایی اسب چوبی، رقصنده یا چوب باز در حالی که شمشیری به‌دست دارد در داخل اسب چوبی قرار می‌گیرد و با نوای سرنا و دهل نوازندگان محلی به حرکات نمایشی خاصی می‌پردازد. در این نمایش موسیقایی، اسب چوبی با پارچه‌های رنگارنگ تزئین و پوشیده شده است و رقصندگان یا چوب‌بازان، گرداگرد اسب چوبی با او به چوب بازی می‌پردازند (صالح‌پور، ۱۳۸۶: ۱۵۹).

طرح ۴) نقش اسب در سنگ‌نگاره آسو (قربانی، ۱۳۹۲: ۱۵۱-۱۵۲).

نقش شتر

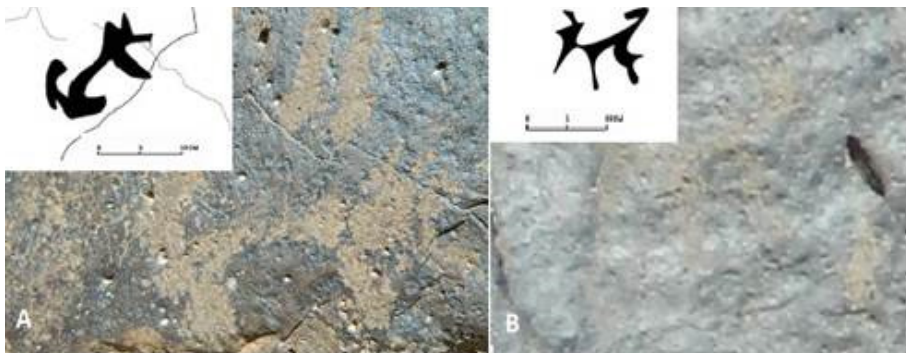
پرورش شتر در گذشته در مناطق مختلف کشور از دیرباز وجود داشته و مردم کشورمان بویژه ساکنین مناطق بیابانی و نیمه بیابانی کشور به جهت امکانات اقلیمی و شرایط جغرافیائی و بافت فرهنگی روستاها به پرورش شتر اشتغال داشته و البته بیشتر از شتر در جهت حمل کالا و ایاب و ذهاب استفاده می‌نموده‌اند. نقش شتر در سنگ‌نگاره‌های آسو، چهار نقش است که شامل نقوش شتر دو کوهانه (سه نقش) و شتر یک کوهانه (یک نقش) که هر چهار نقش به روش کنده‌کاری هستند. در یک نقش بدون سواره و سه نقش سوارکار در یک صحنه‌ی مسابقه، به طرز بسیار زیبایی هیجان را به بیننده القاء می‌کند (طرح ۵). بر طبق تشابهات این نقوش در این چند محوطه، فرضیه‌ی مورد نظر ما بر این پایه که تنوع گیاهی و اقلیم مورد نظر در خراسان جنوبی بر وجود شتر در این منطقه بوده و نقوش موجود بر روی سنگ‌های آسو نیز از این فرضیه تبعیت می‌کند. بنابراین این حیوان، یا برای شکار و پشم و یا برای شترسواری که از ویژگی‌های کاروان‌های آسیای مرکزی است مورد استفاده بوده است (پیردیگار، ۱۳۸۵: ۱۸۲).

طرح ۵) نقش شتر در سنگ‌نگاره آسو (قربانی، ۱۳۹۲: ۱۵۲).

نقش سگ‌سانان

از جمله نقوش کمیاب و محدود شناسایی شده در آسو که به روش کنده‌کاری نقر شده، نقش سگ‌سانان است. این نقوش شامل یک سگ و یک گرگ؟ است. گونه نقش سگ را با توجه به اندام نقش (گوش، دُم و بدن) می‌توان شناسایی کرد که اغلب دارای دُم رو به بالا و گوش‌های تیز هستند. از این نوع سنگ امروزه هم در جنوب شرق ایران به وفور یافت می‌شود و گاهاً چوپانان برای حفاظت از گله گوسفندان خویش از این نوع سنگ استفاده می‌کنند. این نقوش با نقش ظروف سفالی دوران پیش از تاریخ ایران از یک طرف و نقوش صخره‌ای که در سایر نقاط ایران از جمله سیستان و بلوچستان و خمین و گلپایگان یافت شده‌اند از طرف دیگر، قابل مقایسه هستند (تصویر ۵، A).
دومین نقش از رده‌ی سگ‌سانان نقش گرگ است. نقش گرگ، حیوانی که عمدتاً شهرت بدی دارد، نماد درنده‌خویی و بی‌رحمی است (هال، ۱۳۹۰: ۲۰). این نقش نیز جز کمیاب‌ترین نقوش جانوری یافت شده در آسو است که بسیار ساده و با بدنی حجیم نمایش داده شده است (تصویر ۵، B)

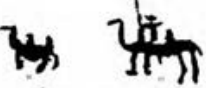
تصویر ۵ (A): نقش سگ در سنگ‌نگاره آسو (قربانی، ۱۳۹۲: ۱۵۱).

B: نقش گرگ در سنگ‌نگاره آسو (قربانی، ۱۳۹۲: ۱۵۱).

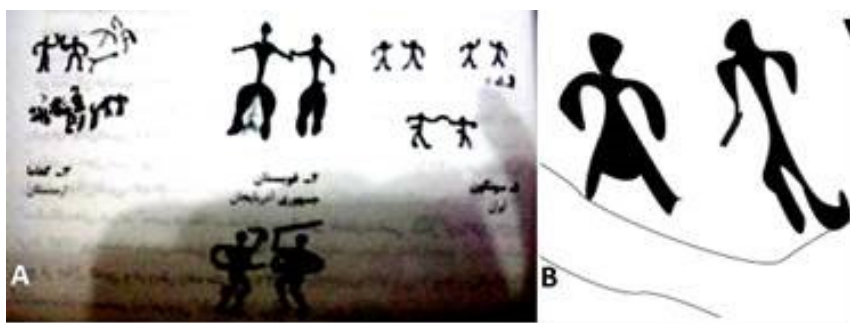
نقوش انسانی

نگاره‌های انسانی نسبت به نقوش حیوانی در اقلیت هستند و همانند دیگر نقوش به صورت تک‌نگاره یا صحنه‌ی روایی نمایش داده شده است. در بین نگاره‌ها، ۱۸ نقش

انسانی کاملاً مشخص در آسو مورد شناسایی قرار گرفت. تمام نقوش انسانی یافت شده به سبک خطی و کاملاً ابتدایی به نمایش درآمده است. نقش انسان در تک‌نگاره‌ها نسبتاً محدود است و با حضور در یک صحنه‌ی روایی و موضوعی (انسان سواره، در حال شکار و در صحنه‌ی نبرد) است. تک‌نگاره‌های انسانی در این منطقه با خط‌های بسیار نازک و وضعیت نقر پاها به‌صورت باز، بالاتنه به‌صورت یک خط و سر و گردن به‌صورت یک دایره نمایش داده شده است. با توجه به خطی بودن و کلی بودن نگاره‌ها، تشخیص جنسیت نقوش انسانی به‌راحتی امکانپذیر نیست (طرح‌های ۴، ۵ و ۶) نقش‌های انسانی سنگ نگاره آسو، قابل مقایسه با دیگر نگاره‌های یافت‌شده در ایران است (طرح ۶). لذا با توجه به نوع صحنه‌ها و عدم نمایش حالات زنانه به جز یک نقش، به‌نظر می‌رسد نگاه‌ها عمدتاً مرد باشند. در میان نگاره‌ها، نقش زن و مردی است که از روبه‌رو نمایش داده شده است و در دست مرد یک شیء شبیه به چوبدستی قرار دارد (طرح ۷). این نقش را می‌توان از نقوش شمن‌گرایی دانست. شمن‌گرایی به نوعی مناسک و اعمال نیمه جادویی اطلاق می‌شود که در آن شمن‌ها، از طریق رفتارها، دعاها و استفاده از بعضی مواد مخدر ادعا می‌کنند که می‌توانند نه‌تنها بین جهان زندگان و جهان درگذشتگان، بلکه با جهان‌های موازی دیگر رابطه ایجاد کنند. شمن‌گرایی هنوز هم در چند نقطه از سیبری وجود دارد و در آسیای مرکزی و حتی ایران نیز توانسته است تداوم خود را حفظ کند. در حال حاضر حداقل در سه منطقه از ایران، ترکمنستان، آذربایجان و حتی در سواحل خلیج فارس وجود دارد. نقش دوقلوهای سونگون، در قوبستان (جمهوری آذربایجان)، گاما (ارمنستان) و دره مانیکا (ایتالیا) وجود دارد که در مجموعه قوبستان تصاویری که به شمن‌ها تعلق دارند تأیید شده است (رفیع‌فر، ۱۳۸۴: ۱۴۷-۱۵۱). شاید بتوان نقوش دوقلوی موجود در سنگ‌نگاره آسو را به نقوش ذکر شده در بالا تشبیه کرد و مربوط به مراسمی از شمن‌گرایی دانست.

Iran/Aso			Iran/Teimareh
Iran/Aso			Iran/Marzbani
Iran/Aso			Iran/Jorbat
Iran/Jorbat			Iran/Aso
Armanestan/Gegama			Iran/Aso

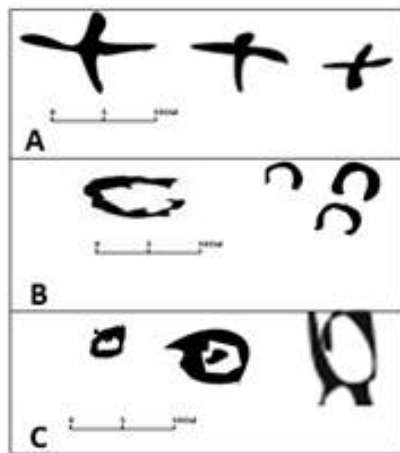
طرح ۶) جدول نگاره‌های انسانی در سنگ‌نگاره آسو و تطبیق آن با دیگر نقاط (نگارندگان، ۱۳۹۴).

طرح ۷) A: نقش دوقلوهای سنگ‌نگاره‌های مناطق گگاما (ارمنستان)، قوبستان (جمهوری آذربایجان)، سونگون (ایران) (رفیع‌فر، ۱۳۸۴: ۱۸۱)، B: صحنه دوقلوی سنگ‌نگاره آسو (قربانی، ۱۳۹۲: ۱۵۲).

نقوش نمادین

در مورد نگاره‌های حیوانی و یا انسانی، با توجه به مطالعات باستانی مردم‌شناسی می‌توان پی به هدف به نمایش درآمدن نقش برد، اما در خصوص نگاره‌های نمادین به‌راحتی این امکان وجود ندارد، لیکن با توجه به وجود نگاره‌های این منطقه و مقایسه آن با سایر نقاط، تا حدی می‌توان به کیفیت نقش پی برد. نقش‌های نمادین یافت شده در آسو شامل نقوش دایره مانند، نعل اسبی و صلیب شکسته است. نقش دایره در آسو سه نقش و یک نقش دایره با یک نقطه متداخل به نمایش درآمده است (طرح ۸). نقش صلیب شکسته در آسو سه نقش است. اسواستیکا که در فرهنگ ایران باستان به خورشید گردون معروف است که مسیر آن از طریق آسمان نشان داده است، در سنسکریت به معنای خوشبختی و دارای پیشینه‌ی تاریخی گسترده است. این نقش بر روی سکه‌های یونانی نیز به چشم می‌خورد (هال، ۱۳۹۰: ۵). نقش بعدی نقش نعل اسبی است که به تعداد چهار نقش به نمایش درآمده است. نعل اسب نماد حفاظت دوره‌ی قرون وسطی است و آن را از آن‌زمان، روی درب بسیاری از بناها می‌گذارند و به‌عنوان حرز و تعویذ نیز به کار می‌رود و اصل و منشأ آن نامعلوم است. محبوبیت آن به‌عنوان نماد خوشبختی، تکاملی تازه است (همان: ۱۸۸).

طرح ۸) نگاره‌های نمادین در سنگ‌نگاره آسو (قربانی، ۱۳۹۲: ۱۵۲-۱۵۳).

نقش‌مایه‌های اشیاء و ابزارآلات

نقش‌مایه‌های اشیاء و ابزارآلات سنگ‌نگاره آسو یک چوبدستی است که در دست نقوش انسانی قرار دارد. این تصویر در انتهای تخته‌سنگ آسو به نمایش درآمده است که صحنه آیینی خاصی را تداعی می‌کند (طرح ۹).

طرح ۹) نگاره انسانی همراه با ابزارآلات (قربانی، ۱۳۹۲: ۱۸۱).

ویژگی‌های شاخص نگاره‌های صخره‌ای آسو

صحنه‌های نمایشی آسو در برگیرنده نقش‌مایه‌های انسانی و حیوانی و نمادین خاصی است. این صحنه‌های نمایشی، موضوعاتی از قبیل شکار، چراگاه، آیینی و غیره را شامل می‌شود که اغلب صحنه‌های انسانی و حیوانی به صورت تلفیقی صحنه‌های چشمگیری را به نمایش گذاشته‌اند که به آن اشاره شده است. مشخص‌ترین ویژگی این دسته از نقوش، نیم‌رخ بودن نگاره حیوانی و تمام‌رخ بودن نگاره انسانی است. برای نمایش این نقوش از حداقل خطوط استفاده شده و نقوش به صورت بسیار ساده و بدون نمایش حجم ارائه شده است. نگاره‌های آسو تماماً روی صخره و لوح‌های صاف ایجاد گردیده است. نکته جالب نقوش، تسلط نسبی به دشت پیرامونی است. از همه مهم‌تر همانندی چشمگیر میان سبک کاری این یافته‌ها (روش شماتیک) است، بویژه نمونه‌های جانوری با نقوش سفال‌های پیش از تاریخ می‌تواند گویای برهمکنش فرهنگ‌های یکجانشین

و کوچرو، یا در مواردی خاستگاه یکسان آن‌ها باشد. برای نمونه می‌توان به زندگی دامداری و و کشاورزی در جنوب مرکزی و جنوب شرقی ایران، که حداقل به هزاره پنجم پیش از میلاد باز می‌گردد، اشاره کرد (Alizade, 2004: 129). همانندی این یافته‌ها با دیگر سنگ‌نگاره‌ها در ایران، قزاقستان، ارمنستان و ... گویای آمد و شد در یک مسیر طولانی‌تر است و تنها به یک کوچ فصلی بین نواحی بلند و پست مانند فارس و خوزستان خلاصه نمی‌شود. افزون بر این، بازتاب نگاه‌های جانوری تنها گویای ارزش خوراکی آن‌ها نیست؛ زیرا همان‌گونه که فرخ‌نیا (۱۳۸۱: ۸۴) به نقل از ریموند فرث آورده: "تعداد زیادی از نیازها، که پایه و اساس زندگی اقتصادی جوامع سنتی را تشکیل می‌دهند، ماهیتی غیرمادی دارند" یا، نماد اقتصادی - اجتماعی‌اند (مشیری، ۱۳۸۰: ۵).

تاریخ‌گذاری

تاریخ‌گذاری سنگ‌نگاره‌ها به مراتب دشوارتر از تاریخ‌گذاری آثار باستانی است. علت آن، نخست آن‌که این حکاکی‌ها در اغلب موارد سنتی هستند که از کهن‌ترین ایام هنرورزی آدمی تا روزگار ما ادامه یافته‌اند و مهم‌تر آن‌که متأسفانه هنوز راه‌های فنی دقیق و مستقیمی برای تعیین سن این آثار به‌دست نیامده است (حصارنوی، ۱۳۸۱: ۱۸۶). برای تاریخ‌گذاری نسبی سنگ‌نگاره‌ها از راه‌های زیر می‌توان بهره برد: بررسی و تحقیق در نوع حیوانات (وحشی و اهلی با استفاده از تاریخ اهلی شدن حیوانات)، نوع ابزارآلات (شکار و چوپانی نظیر تیر و کمان و تفنگ و نیزه)، نوع پوشش و لباس نگاره‌های انسانی، سبک هنری آن‌ها، نحوه عمق حجاری، کهنگی و جدید بودن اثر نگاره‌ها بر روی صخره، کتیبه و نوشتار و غیره. اما نوع دیگر تاریخ‌گذاری نسبی نقوش، توجه به صحنه‌هاست. صحنه‌های روایی که تداعی‌کننده موضوع خاصی است، چندین نقش را به هم مرتبط می‌سازند. ارتباط این نقش‌ها می‌تواند یک بازه زمانی گسترده را مشخص سازد. مثلاً انسان سوار بر اسب و اسب‌سان، مربوط به زمانی بعد از اهلی شدن اسب است و یا حضور سگ در کنار شکارچی در صحنه شکار، زمانی بعد از اهلی شدن سگ را نشان می‌دهد. این امر در مورد وجود ابزارآلات جنگی در دست جنگجو و ... نیز مصداق

پیدا می‌کند. با توجه به این‌که در بیشتر سنگ‌نگاره‌های محوطه‌های مورد پژوهش، نقش اسب و سوارکاران نیزه به‌دست دیده می‌شوند و نظر به این‌که تاریخ اهلی‌سازی و استفاده از اسب فراتر از عصر آهن را در بر ندارد، لذا تاریخ کهن‌ترین نقوش ایجاد شده با رعایت احتیاط به عصر آهن باز می‌گردد.

نتیجه

بررسی و مطالعه نگاره‌های یافت شده در محوطه‌ی آسو و مقایسه آن با دیگر کنده نگاره‌ها، نشان از یکسان بودن مفاهیم و موضوعات به‌کار رفته در این نگاره‌هاست. با شناخت این نقوش می‌توان به برخی از مفاهیم انسان‌شناختی و جامعه‌شناختی مبتنی بر زندگی؛ کوچ‌روی و دامداری دست پیدا کرد. به‌عنوان مثال، ناهمگونی نگاره‌های نمادین، پراکنش نگاره‌ها با وجود بستر موردنیاز برای نگارگری در چشم‌اندازی یکسان، زبان مشترک نگاره‌ها در بیان باارزش‌ترین باورها در ترسیم نقوشی مانند نقش بز که، شکار این جانور، که مبتنی بر شکارورزی است را به نمایش می‌گذارند. نقوش سنگ نگاره آسو، نقوش بسیار ساده و بدون هیچ نوع تزئینی به نمایش درآمده است. نقوشی بررسی شده را می‌توان به دسته‌هایی تقسیم کرد که شامل نقوش حیوانی، انسانی، نمادین و ابزارآلات است که بیشترین نقوش، مربوط به حیوانات گوناگون است. در میان نقوش حیوانی، بیشترین نقش را بزکوهی به خود اختصاص داده است. تمام نقوش به‌صورت نیم‌رخ حک شده‌اند و نقوش در مجموع به شکلی مسبک اجرا شده‌اند. بزها در حالت نیم‌رخ نشان داده شده‌اند و شاخ آن‌ها دارای انحنایی است که معمولاً به نیم‌دایره نمی‌رسد. افرادی که این نقوش را نقش کرده‌اند دارای ساختار معیشتی برحسب دامداری بوده‌اند که شرایط زندگی آنان در محیط‌های کوهستانی و مخصوصاً در مناطق مرتفع بوده است. در مورد این نقوش حیوانی شاید بتوان این فرضیه را مطرح کرد که پوشش جانوری منطقه، هرچه متنوع‌تر باشد بدون شک بر نوع اقلیم، شرایط زندگی و بر تفکر و حتی عقاید مردمان و ساکنین منطقه اثرگذار است. بدون شک تمام این موارد، تأثیر زیادی را بر نحوه ترسیم و کندن نقوش، نه تنها در ذهن

مردمان امروزی، بلکه بر ذهن نیاکان و انسان‌های پیش از تاریخ نیز داشته است. همانند تفسیر آثار صخره‌ای، ابهامات زیادی نیز در مورد گاهنگاری این آثار وجود دارد. پژوهشگران اغلب از خود نقوشی که به تصویر کشیده شده، به عنوان مدرک گاهنگاری استفاده کرده‌اند. از جمله نقش‌هایی که بیشتر مورد سنجش قرار گرفته‌اند، نقش اسب بوده که آن را مربوط به اواخر هزاره دوم و هزاره اول پیش از میلاد می‌دانند. توجه به این نکته ضروری است که هر مجموعه‌ای که دارای نقش اسب بوده ضرورتاً نمی‌تواند دال بر این باشد که قدمتش به دوران مذکور می‌رسد و ما می‌توانیم تنها این فرض را داشته باشیم که نهایت و حداکثر قدمت آن‌ها به این دوران تعلق داشته و نمی‌تواند از این تاریخ، قدیمی‌تر باشد.

منابع

- آناتی، امانوئل (۱۳۷۷). "نوشتن بر دیوار". ترجمه محمد اسکندری. پیام یونسکو، سال بیست و نهم، ش ۳۳۵ (اردیبهشت): ۱۰-۱۶.
- اتفاقی، هاشم (۱۳۹۲). "سنگ‌نگاره‌های چاه‌چشمه فردوس". در: مجموعه مقالات برگزیده اولین همایش ملی باستان‌شناسی ایران، دستاوردها، فرصت‌ها، آسیب‌ها. گردآورنده دانشگاه بیرجند. بیرجند: دانشکده هنر، دانشگاه بیرجند: ۱۵۷-۱۶۹.
- افضل‌طوسی، عفت‌السادات (۱۳۹۱). "گلیم حافظ نگاره بزکوهی از دوران باستان". فصلنامه علمی پژوهشی نگره، سال هفتم، ش ۲۱ (بهار): ۵۴-۶۷.
- ----- (۱۳۸۳). "هنر صخره‌ای". ترجمه مهران هاشمی. کتاب ماه هنر، ش ۷۱ و ۷۲ (مرداد و شهریور): ۱۱۰-۱۱۹.
- پیردیگار، ژان (۱۳۸۵). مردم‌شناسی انسان و حیوانات اهلی. ترجمه اصغر کریمی. تهران: نشر افکار.
- تاجبخش، هدایت؛ جمالی، سیروس (۱۳۷۴). *نخجیران از آغاز تا امروز*. تهران: موزه آثار طبیعی و حیات وحش ایران.
- حصارنوی، علیرضا (۱۳۸۱). "سنگ‌نگاره‌های دره گنج شهرستان تفت". *مجله اثر*,

- ش ۳۵ (پاییز): ۱۸۰-۱۸۶.
- رشیدی‌نژاد، مسعود؛ دلفانی، میثم؛ مصطفی‌زاده، نرگس (۱۳۸۸). "معرفی سنگ-نگاره‌های جربت، شهرستان جاجرم". پژوهش‌های باستان‌شناسی مدرس، سال اول، ش ۲ (پاییز و زمستان): ۱۶۶-۱۷۴.
 - رضایی، جمال؛ کیا، صادق (۱۳۳۰). گزارش نوشته‌ها و پیکره‌های کال چنگال. تهران: انجمن ایران‌پنج.
 - رضایی، مهدی؛ جودی، خیرالنساء (۱۳۸۹). "اشکفت‌نگاره‌های هلویش؛ معرفی، توصیف، تفسیر و گاهنگاری". [پیوسته] قابل دسترس در:
<http://anthropology.ir/article/7819> [۱۳۹۴/۱/۲۵]
 - رفیع‌فر، جلال‌الدین (۱۳۸۴). سنگ‌نگاره‌های ارسباران. تهران: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری، پژوهشکده مردم‌شناسی.
 - صالح‌پور، زینت (۱۳۸۶). "اسب در فرهنگ ایرانی". فصلنامه نجوای فرهنگ، سال دوم، ش ۴ (تابستان): ۱۵۵-۱۶۲.
 - صمدی، مهرانگیز (۱۳۶۷). ماه در ایران، از قدیمی‌ترین ایام تا ظهور اسلام. تهران: علمی و فرهنگی.
 - فرخ‌نیا، رحیم (۱۳۸۱). مقدمه‌ای بر مردم‌شناسی. همدان: دانشگاه بوعلی سینا.
 - فرهادی، مرتضی (۱۳۷۷). موزه‌هایی در یاد. تهران: دانشگاه علامه طباطبایی.
 - قربانی، حمیدرضا (۱۳۹۲). گزارش بررسی و مطالعه باستان‌شناسی و انسان-شناختی نقوش صخره‌ای (سنگ‌نگاره‌های استان خراسان جنوبی). بیرجند: اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری خراسان جنوبی.
 - کریمی، فریبا (۱۳۸۶). "نگرشی نو به کنده‌نگاره‌های صخره‌ای ایران". باستان‌پژوهی، سال دوم، ش ۳ (بهار و تابستان): ۲۰-۳۴.
 - لباف‌خانیکی، رجبعلی؛ بشاش، رسول (۱۳۷۳). سنگ‌نگاره‌های لاخ‌مزار بیرجند: سلسله مقالات پژوهشی. تهران: انجمن آثار ملی.
 - مشیری، رحیم (۱۳۸۰). جغرافیای کوچ‌نشینی. تهران: سازمان مطالعه و تدوین

- کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- هاشمی زرج‌آباد، حسن (۱۳۹۱). گزارش بررسی سیستماتیک باستان‌شناختی بخش شوسف نه‌بندان. بیرجند: اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری خراسان جنوبی [چاپ نشده].
 - ----- (۱۳۹۲). "معرفی و تحلیل سنگ‌نگاره‌های نویافته بخش شوسف نه‌بندان". فصلنامه مطالعات فرهنگی - اجتماعی خراسان، سال هشتم، ش ۲، پیاپی ۳۰، (زمستان): ۱۶۱-۱۹۳.
 - هال، جیمز (۱۳۹۰). فرهنگ نگاره‌ای نمادها در هنر شرق و غرب. ترجمه رقیه بهزادی. تهران: فرهنگ معاصر.
 - Alizadeh, A. (2004). "Mobile Pastoralism and Prehistoric Exchange". In: persiens antike pracht. Bochum: Bochum museum: 76-91.
 - Hashemi Zarajabad, H.; Taghavi, A.; Farzin, S. (2013). "Investigation in Newly Recovered Reliefs From Nehbandan in The Province of Southern Khorasan". Europaen Journal of Scientific Research, Vol. 2, No. 4: 123-134.
 - Moradi, H. & et al. (2013). "Study and Typological Comparison of Petroglyphs in the Marzbanik Valley, Baluchestan, Iran". Time And Mind: The Journal of Archaeology, Consiousness And Culture, Vol. 6, No. 3: 331-350.
 - Vahdati, A. A. (2012). "A Preliminary Report on a newly discovered Petroglyphic Complex near Jorbat, the Plain of Jajarm, North-eastern Iran". Paleorient, Vol. 37, No. 2: 177-187.

بررسی مقایسه‌ای مضامین عاشورایی در شعر ابن حسام خوسفی و شریف رضی

تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۱/۳۰

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۴/۴/۱۳

کلثوم قربانی جویباری^۱

زینب صالحی^۲

چکیده

مضامین و مفاهیم وابسته به واقعه‌ی عاشورا یکی از تأثیرگذارترین مضامین دینی در تشیع، اسلام و حتی ادیان دیگر است. در این مقاله، نگارندگان مضامین عاشورایی را در شعر ابن حسام خوسفی و شریف رضی بررسی کرده‌اند و پس از نگاهی اجمالی به تأثیر شرایط سیاسی- مذهبی بر دوره‌های شعر عاشورایی، درون مایه و مضمون مرثی‌های عاشورایی دو شاعر مذکور را بررسی کرده و سپس به بررسی تطبیقی آن‌ها با یکدیگر پرداخته‌اند. در مضامین و درون‌مایه‌های مشترک این دو شاعر وجه غالب یا محوریت بحث، جبهه‌ی امام حسین (ع) و یاران و همراهان ایشان است. اما آنچه میان این دو شاعر تمایز دهنده است شیوه‌ی بیان آن‌هاست که خود تا حد زیادی محصول شرایط معیشتی، تاریخی و فرهنگی زمان زندگی آن‌هاست. در اشعار شریف رضی واقع‌گرایی، عینیت تاریخی و در عین حال نوعی خشم و احساس حماسی بسیار برجسته و آشکار است؛ اما در اشعار ابن حسام دیدگاه شاعرانه و انتزاعی شاعر فضایی روحانی، معنوی، لطیف و در عین حال آسمانی و مقدس ایجاد کرده است. به‌طور کلی شعر سید رضی از نظر تعداد مضامین بسیار گسترده‌تر از شعر ابن حسام است. به‌علاوه در شعر سید رضی اشاره‌های تاریخی و جامعه‌شناختی نیز دیده می‌شود. رویکرد نگارندگان در یافتن و شرح مضامین، تحلیل محتوا بوده و برای این منظور از توصیف زبانی، ادبی و بویژه تاریخی و سیاسی نیز بهره برده‌اند.

واژگان کلیدی: مضامین عاشورایی، تحلیل محتوا، سید رضی، ابن حسام خوسفی

۱- مقدمه

یکی از شاخه‌های مهم ادبیات شیعی "شعر عاشورا" است. شعر عاشورا به دلیل تأثر از ماهیت واقعی کربلا دارای مضامینی است که در انواع دیگر شعر و ادبیات نظیر ندارد. به عبارت دیگر، ادبیات عاشورایی نسبت به گونه‌های دیگر ادبی ظلم‌ستیزتر، انتقادی‌تر، تاریخی‌تر و در واقع پرسوز و گدازتر است؛ زیرا شهادت مظلومانه‌ی خاندان پیامبر و پیروان آنان در کربلا ماهیتی انتقادی، ضد استکباری، تاریخی و در واقع جگرسوز دارد. بی‌شک واقعی عاشورا یکی از سرچشمه‌های پایان‌ناپذیر ادبیات شیعی در همه‌ی دوران‌هاست و بی‌تردید سرآغاز شعر عاشورایی نیز در روز واقعه و در رجزهایی است که بر زبان شهدا جاری شده است. برای مثال عباس بن علی (ع) برادر امام حسین (ع) در روز تاسوعا، آن‌گاه که ناجوانمردانه و از کمین‌گاه‌های پنهانی مورد حمله قرار گرفت و طفیل بن حکیم دست راست او را قطع کرد، شمشیر به دست چپ گرفت و این رجز را خواند:

وَاللّٰهُ اِنْ قَطَعْتُمْ يَمِيْنِيْ اِنِّىْ اُحَامِيْ اَبَدًا عَنْ دِيْنِيْ
وَ عَنْ اِمَامٍ صَادِقِ الْبَقِيْنِ نَجِّلِ النَّبِيَّ الطَّاهِرِ الْاَمِيْنِ

(قمی، ۱۴۲۱ ق: ۳۰۳)

- به خدا سوگند اگر دست راست مرا هم قطع کنید تا ابد از دینم حمایت می‌کنم.
- و از امام باورمند به آخرت و از فرزند پیامبر پاک و امین حمایت می‌کنم.
امام حسین (ع) نیز زمانی که همه‌ی یاران ایشان به درجه‌ی شهادت نائل شدند، مقابل لشکر ابن زیاد ایستادند و این رجز را بر زبان مبارک جاری فرمودند:

اَنَا ابْنُ عَلِيٍّ الطُّهْرِ مِنْ آلِ هَاشِمٍ كَفَانِيْ بِهَذَا مَفَخْرًا حِيْنَ اَفْخَرُ
وَ جَدِّيْ رَسُوْلُ اللهِ اَكْرَمُ مِنْ مَّشِيْ وَ نَحْنُ سِرَاجُ اللهِ فِي الْخَلْقِ يَزْهَرُ

(همان: ۳۱۹)

- من فرزند علی پاک از خاندان هاشم هستم، در هنگام فخر همین مرا کفایت می‌کند.
- و پدر بزرگم پیامبر خدا، گرمی‌ترین کسی است که بر روی زمین راه رفت و ما چراغ درخشان خدا در میان مردم هستیم.

شاعران شیعی نیز تحت تأثیر همین مفاهیم و آرمان‌ها و افتخارات به انعکاس شاعرانه‌ی این رخداد و ابعاد گوناگون آن در آفریده‌های شعری خود پرداختند و به این گونه دفاع از حریم ولایت که در قیام امام حسین (ع) تجلی یافته بود به شعر شاعران بزرگ شیعی مانند سید حمیری، کمیت اسدی، دعل خزاعی، منصور نمری، دیک الجن، ابن رومی (سیدی و استادی، ۱۳۸۸: ۶۸)، کسای، ابن حسام خوسفی، قوامی رازی، ابن یمین فریومدی، اهلی شیرازی و محتشم کاشانی راه یافت. بی شک هیچ واقعه‌ای تا این اندازه بازخوانی و تکرار نشده است. همین بازخوانی و روایات مکرر نیز سبب شده است که واقعه‌ی کربلا در شعر اعصار مختلف و نزد شاعران گوناگون، بازتاب‌ها و جلوه‌های رنگارنگی داشته باشد.

دو تن از شاعرانی که مضامین و مفاهیم واقعه‌ی عاشورا با رنگ‌های متفاوتی در اشعارشان بازتاب یافته است شریف رضی (سیدرضی) و ابن حسام خوسفی هستند. با این که هر دوی این شاعران پنج قصیده در رثای شهدای کربلا سروده‌اند، اما در پژوهش‌های ادبیات عاشورایی کمتر مورد توجه و امعان نظر بوده‌اند. به همین دلیل، در این نوشتار نگارندگان به بررسی مختصات و سبک فکری مضمون‌ها و مفاهیم عاشورایی خواهند پرداخت که در شعر این دو شاعر دیده می‌شود. برای نیل به این هدف، سؤال‌های زیر مد نظر بوده است:

۱. شعر عاشورایی چه دوران‌هایی را پشت سر گذاشته و شعر شریف رضی و ابن حسام در کدام یک از این دوران‌ها جای می‌گیرند؟
۲. مفاهیم و اندیشه‌های عاشورایی مطروحه در اشعار شریف رضی و ابن حسام چه هستند و چه وجوه اشتراک و افتراقی دارند؟

۲- تأثیر شرایط سیاسی- مذهبی بر دوره‌های شعر عاشورایی

همان‌گونه که پیش از این گفتیم مفاهیم عاشورایی همیشه و به‌صورت یکسان در شعر شاعران شیعی قابل مشاهده نیست، بلکه شرایط سیاسی- مذهبی و اجتماعی سبب می‌شود یکی از مفاهیم در دوره‌ای برجسته‌تر یا کم‌رنگ‌تر شود. یعنی بروز و ظهور یا

خاموشی و خمول این واقعه و نماد و نمودهای آن، بسته به شرایط سیاسی - مذهبی و حاکمان جوامع و اعصار مختلف بوده است (حسن‌لی و کافی، ۱۳۸۵: ۳۲). می‌توان شعر عاشورایی عربی را به سه دوره تقسیم نمود: ۱. دوره‌ی امامان (علیهم‌السلام) که با شهادت امام حسین (ع) در روز دهم محرم الحرام سال ۶۱ هجری آغاز می‌شود و با غیبت امام مهدی (عج) در سال ۳۲۹ ق. پایان می‌یابد؛ ۲. دوره‌ی پس از غیبت که از اوایل قرن چهارم هجری شروع می‌شود و تا پایان قرن سیزدهم هجری ادامه می‌یابد؛ ۳. دوره‌ی جدید که از ابتدای قرن چهاردهم هجری آغاز شده و تا روزگار ما تداوم داشته است (کرباسی، ۱۴۲۱ ق، ج ۱: ۱۳). با توجه به این تقسیم‌بندی، هر دو شاعر مورد مطالعه‌ی ما در دوره‌ی اول شعر عاشورایی جای می‌گیرند؛ اما از نظر سیاسی و تاریخی در شرایطی قرار دارند که تا حدی با هم متفاوت است. در بخش بعد، با شرح مختصری از شرایط تاریخی و سیاسی شعر عاشورایی و سپس به‌طور خاص زمان حیات شریف رضی و ابن حسام خوسفی، شباهت‌ها و تفاوت‌های این ازمنه روشن خواهد شد.

۴- شرایط تاریخی ادبیات عاشورایی

با وجود این‌که از آغاز دوره‌ی اموی تا پایان دوره‌ی عباسی شاعران و ادیبان شیعه به دلیل غلبه‌ی مذهب تسنن معمولاً در اقلیت به سر می‌بردند، ادبیات عاشورایی از دوره‌ی اموی در زبان عربی قابل پی‌جویی است. مشهورترین شعرای شیعه در دوره‌ی اموی ابوالاسود دؤلی و کمیت اسدی (سیدی و استادی، ۱۳۸۸: ۷۰) و مشهورترین شعرای شیعی دوره‌ی عباسی نیز مصعب عبدی کوفی، عنان طایی، سید حمیری، دیک الجن، نمری و ابن رومی هستند و این نوع شعر در قصیده‌ی تائیه‌ی دعبل به اوج خود می‌رسد (همان: ۷۱).

در زبان فارسی نیز ادبیات عاشورایی قدمتی به دیرسالی شعر مکتوب دری دارد (مجاهدی، ۱۳۷۹: ۱۳۷). معروف‌ترین شعر در این زمینه سروده‌ی کسایی مروزی (۱۳۸۹: ۷۰-۶۹)، شاعر قرن چهارم است. اما با وجود این، شرایط برای شعرای شیعه‌ی پارسی‌گوی نیز نامساعد بوده است. به گونه‌ای که شیعیان حتی اجازه‌ی عزاداری برای

شهادی کربلا را نداشتند. اما با روی کار آمدن سلسله‌ی آل بویه، بویژه دوران معزالدوله احمد بن بویه (۳۲۰ تا ۳۵۶ ق.)، فصلی دیگر در تاریخ رقم می‌خورد و شرایط در دورانی محدود به نفع شیعیان تغییر می‌کند (مجاهدی، ۱۳۷۹: ۵۷). معزالدوله دیلمی فرمان داد برای نخستین بار، در روز عاشورای سال ۳۵۲ ق. مراسم عزاداری حسینی به صورت آشکار انجام پذیرد و این جریان به مدت شصت سال ادامه یافت (صفا، ۱۳۵۵، ج ۱: ۲۰۰). بدین ترتیب از حدود قرن پنجم و ششم شعر عاشورایی فارسی، چهره‌ی خود را در ادبیات عاشورایی نشان می‌دهد (سنگری، ۱۳۸۰: ۱۸۶). اما با روی کار آمدن ترکان، مجدداً تعصبات مذهبی جای تساهل و مدارا را می‌گیرد. سپس با غلبه‌ی مغولان سال‌های آشفتگی به ایران باز می‌گردد. با این حال، دوران مغول و بعد از آن، یعنی دوران تیموری، از نظر تساهل دینی قابل قبول‌تر از دوران حکام ترک‌نژاد است. وصف، تعداد شاعران شیعه و آثار شیعی همچنان در اقلیت بود. البته برخی معتقدند شعرهای عاشورایی و شیعی در ادبیات فارسی و عربی، بسیار بیش از این مقدار بوده است که امروزه به‌دست ما رسیده؛ اما به‌دلیل عناد حاکمان و تعصب مذهبی این آثار به‌تدریج از میان رفته یا از میان برده شده‌اند (هاشمی، ۱۳۷۵: ۴). اما به هر روی، نمی‌توان کتمان کرد که به‌دلیل مذهب رسمی و تبلیغات گسترده‌ی دستگاه حکومت در نظامیه‌ها و مساجد و خانقاه‌ها، مذهب تشیع در اقلیت قرار داشته است، تا این که دور سیاست به پادشاهان صفوی رسید. در این دوران بسامد و روایی شعر عاشورایی بسیار بیشتر شده است؛ چرا که مذهب تشیع به عنوان مذهب رسمی در ایران معرفی شد. حال که با شرایط کلی شعر شیعی آشنا شدیم، می‌توانیم به‌صورت جزئی‌تر وارد اصل موضوع، یعنی بررسی تطبیقی مضمون عاشورایی، در شعر شریف رضی و ابن حسام شویم.

۵- اوضاع سیاسی- مذهبی

۵-۱- اوضاع سیاسی- مذهبی دوران شریف رضی و شعر وی

ابوالحسن محمد بن الحسین بن موسی بن محمد بن موسی بن ابراهیم بن موسی الکاظم (ع) مشهور به شریف رضی یا سید رضی در سال ۳۵۹ ق. در بغداد دیده به جهان

گشود (حائری، ۱۹۹۳، ج ۱: ۸۵). نسب پدر شریف رضی به امام موسی کاظم (ع) و نسب مادر به امام حسین (ع) می‌رسد و به همین دلیل است که بهاء‌الدوله وی را به رضی ملقب گردانید (ابن ابی الحدید، ۱۹۶۵، ج ۱: ۱۱). دوران زندگی شریف رضی مصادف است با پایان دوره‌ی دوم حکومت عباسیان (۲۳۲-۳۳۴ ق.) که از خلافت متوکل آغاز می‌شود و با روی کار آمدن آل بویه در بغداد در زمان خلافت المستکفی به پایان می‌رسد (جعفری، ۱۳۷۸: ۱۵۲). بنابراین زندگی شریف رضی در بغداد عهد درگیری‌ها و اضطرابات (فاخوری، ۱۳۸۵: ۶۶۶) و مملو از درگیری‌های میان‌فرقه‌ای سنی و شیعه است. آل بویه برای بهبود این اوضاع و اختلافات تلاش می‌کرد و اشخاصی از جمله پدر شریف رضی و دیگران در رفع این درگیری‌ها به دولت حاکم کمک می‌کردند. در این دوران با این‌که تمامی فرق اسلامی آزادانه عمل می‌کردند، اما دو مکتب اعتزال و تشیع بیش از مکاتب دیگر رواج داشت (جعفری، ۱۳۷۸: ۱۵۲-۱۵۳). سید رضی نیز در علم کلام همان عقاید شیعه را دارد (همان: ۱۵۴) و دروس فقه شیعی امامی را نزد شیخ مفید فرا گرفت (ابن ابی الحدید، ۱۹۶۵، ج ۱: ۱۴). شریف رضی شاعری است بر مذهب تشیع که شعر را نه برای تکسب، بلکه برای دل خود می‌سرود (فروخ، ۱۹۷۹، ج ۳: ۵۹). وی در مضامین فخر، مدح، غزل، وصف و رثا اشعاری سروده است. پنج مورد از اشعار رثایی وی درباره‌ی شهیدان کربلا است.

۵-۲- اوضاع سیاسی - مذهبی دوران ابن حسام خوسفی و شعر وی

محمد بن حسام‌الدین بن شمس‌الدین خوسفی در سال ۷۸۲ یا ۷۸۳ ق. در شهرک خوسف واقع در ۳۵ کیلومتری جنوب غربی بیرجند دیده به جهان گشود (خوسفی، ۱۳۶۶: یازده). این روزگار مصادف است با تسلط و حاکمیت تیموریان بر ایران. «تیمور در ظاهر معتقد به دین اسلام و مجدد و مروج آن بود و در برابر روحانیان و مشایخ صوفیه به علل سیاسی، تظاهر به تمکین می‌کرد» (ریپکا، ۱۳۸۵: ۳۹۵). به‌طور کلی «عصر تیموری صبغهی مذهبی دارد و احترام به پیامبر (ص) و اهل بیت ایشان (علیهم السلام) مورد توجه بوده و با آن‌که تیموریان سنی مذهب بوده، اما مذهب تشیع کم‌کم در حال

قدرت گرفتن و یافتن جایگاه مناسب خود قرار داشت» (خوسفی، ۱۳۶۶: نه و ده). یکی از ویژگی‌های شعر در این دوره نفوذ آن در همه‌ی اقشار مردم است، بدین ترتیب شاعرانی از طبقات پایین جامعه برمی‌خیزند (ریپکا، ۱۳۸۵: ۴۰۰). ابن حسام نیز یکی از همین شاعران است. «ابن حسام ... از دهقنت نان حلال حاصل کردی و گاو بستی و صباح که به صحرا رفتی تا شام اشعار خود را بر دسته‌ی بیل نوشتی» (سمرقندی، ۱۳۷۱: ۴۳۸). در بقیه‌ی تذکره‌ها مانند هفت اقلیم (رازی، ۱۳۷۸، ج ۲: ۳۲۵)، آتشکده‌ی آذر (بیگدلی شاملو، ۱۳۳۶: ۷۱) و مجالس المؤمنین (شوشتري، ۱۳۶۵: ۵۵۵) و در تواریخ مانند حبیب السیر (خواند میر، ۱۳۳۳، ج ۳: ۳۳۶) و بهارستان (آیتی، ۱۳۷۱: ۳۲۸) نیز شخصیت و شعر وی همین‌گونه توصیف شده است. اما با وجود این توصیفات، دیوان وی نیز از مدح قدرتمندان عصر خالی نیست. ابن حسام نیز مانند شریف رضی در خانواده‌ای اهل وعظ و پیشوایی پرورش یافته است (ابن حسام، ۱۳۶۶: ۱۱) و پدرش در تربیت وی نقش خاص داشته است (همان: ۱۰۵). پنج مورد از قصاید وی در رثای سالار شهیدان است که در ادامه به بررسی تطبیقی مضامین آن با شعر سید رضی خواهیم پرداخت.

۶- مضامین عاشورایی در شعر شریف رضی و ابن حسام خوسفی

به‌طور کلی می‌توان مضامین عاشورایی در شعر این دو شاعر شیعه را به دو بخش تقسیم کرد: ۱. مضامین مشترک که شامل مضامینی است که در شعر هر دو شاعر دیده می‌شود. البته با توجه به حوادث آن برهه از تاریخ، این دسته از مضامین احتمالاً در اشعار شاعران عاشورایی دیگر نیز دیده می‌شود. به همین دلیل می‌توان آن‌ها را مضامین شکل‌دهنده‌ی گفتمان شعری عاشورایی یا با اندکی تساهل، سبک فکری مشترک شاعران عاشورایی نیز دانست. ۲. مضامین شخصی که شامل مضامینی است که تنها در شعر یکی از شاعران دیده می‌شود. این دسته از مضامین را می‌توان سبک فکری ویژه‌ی هر شاعر نیز دانست؛ زیرا در اندیشه‌ی شاعرانه و تصویرپردازی‌های شاعر دیگر دیده نمی‌شود.

۱-۶- مضامین مشترک

۱-۱-۶- کربلا، محل شهادت

محل شهادت شهدای عاشورا، یعنی «کربلا» یکی از مشترکات مضامین عاشورایی شریف رضی و ابن حسام خوسفی است. هر دو شاعر با نگاهی به حدیث امام حسین (ع) در هنگام ورود به کربلا، یعنی «اللّٰهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنَ الْكَرْبِ وَالْبَلَاءِ» (عاملی، ۱۳۸۹ق: ۶۶) این واژه را مرکب از «کرب» و «بلا» دانسته‌اند. شریف رضی (۱۳۰۷: ۳۳) در درون مایه‌ی کربلا فقط به این‌که سرزمین کربلا قربانگاه شهیدان و خاندان پیامبر (ص) است توجه می‌کند:

کربلا لا زلتِ کرباً و بلاً کم لقی عندکِ آلُ الْمُصْطَفٰی

(رضی، ۱۳۰۷: ۳۳).

- ای کربلا! الهی پیوسته قرین اندوه و بلا باشی، چه (مصیبت‌هایی) که خاندان مصطفی نزد تو دیدند.

اما ابن حسام خوسفی با نگاهی احساسی‌تر به این مضمون می‌نگرد و آن را جایگاهی برای فریاد و ناله می‌داند و به‌طور کلی فضای گریه و ناله و تحریک احساس خواننده بر قصیده حاکم می‌شود. مضاف بر این‌که ابن حسام برای این مکان نوعی تقدس قائل است و به همین دلیل واژه‌ی "طواف" را برای آن به‌کار می‌برد:

کرب و بلای پرده نشینان اهل بیت در کربلا بجوی که هم کرب و هم بلاست

(خوسفی، ۱۳۶۶: ۲۲۶)

دلم شکسته و مجروح و مبتلای حسین طواف کرد شبی گرد کربلای حسین

(همان: ۲۲۳)

آن‌چه در زندگی‌نامه‌ی دو شاعر بدان اشاره شده مسافرت شریف رضی به کربلا (جعفری، ۱۳۷۸: ۹۹) و عدم زیارت مرقد امام حسین (ع) توسط ابن حسام (خوسفی، ۱۳۶۶: ۱۳۶۶) چهل و سه است.

۶-۱-۲- مقام و منزلت شهدای کربلا

بی شک امام حسین (ع) که برای دین خدا جهاد کرده و سخت‌ترین فجایع را متحمل شد، هم در دنیای فانی و هم در جهان باقی مقام و منزلت والایی دارد. از همین دیدگاه است که شریف رضی و ابن حسام با اشاره به آیات و احادیث و همچنین استفاده از آرایه‌های ادبی مانند تشبیه، سعی در نشان دادن علو مقام شهدای کربلا دارند و در نهایت نیز خود را شایسته‌ی ثنای امام حسین (ع) نمی‌دانند.

أَمْ اسْتَزِيدُ لَكُمْ عَلًا بِمَدَائِحِي أَيْنَ الْجِبَالُ مِنَ الرَّبِّيِّ وَ وَهَادِيهَا

(شریف رضی، ۱۳۰۷: ۲۸۱).

- یا با مدایح خود بر ارج و منزلت شما بیفزایم. (قله‌ی) کوه‌ها کجا و تپه و گودال کجا؟

تَكْشِفُ الشَّمْسُ شَمُوسًا مِنْهُمْ لَا تُدَانِيهَا ضِيَاءٌ وَ عَلَا

(همان: ۳۳)

- خورشید آسمان خورشیدهایی از آن‌ها را پوشاند در حالی که در (میزان) نور و روشنایی و بلندی مرتبه به آن‌ها نمی‌رسد.

ابن حسام نیز در درون‌مایه اشعار خویش به این موضوع اشاره می‌کند:

در جنب آن اشعه‌ی انوار آفتاب کم‌تر ز لمعه‌ایست که آن ده یکی سهاست

(خوسفی، ۱۳۶۶: ۲۲۷)

هر دو شاعر با الهام از حدیث «إِنَّ الْحُسَيْنَ مُصْبِحَ الْهَدْيِ وَ سَفِينَةِ النِّجَاةِ» جایگاه ویژه‌ی امام حسین (ع) در اسلام ناب محمدی و اندیشه‌ی دینی مسلمانان را در اشعارشان مطرح می‌کنند. شریف رضی (۱۳۰۷: ۳۴) با اشاره‌ای نسبتاً دور، شهادت امام حسین را «در هم شکستن نشانه‌های هدایت (هدی)» می‌داند:

يَا قَتِيلًا قَوَّضَ الدَّهْرُ بِهِ عَمَدَ الدِّينِ وَ أَعْلَامَ الْهَدْيِ

- ای کشته‌ای (شهیدی) که روزگار با شهادت او پایه‌های دین و نشانه‌های هدایت را در هم شکست. ابن حسام نیز چنین می‌گوید:

ز بیم ورطه‌ی طوفان نمی‌توان رست جز آن‌که در این ورطه آشنای حسین

(خوسفی، ۱۳۶۶: ۲۲۵)

شریف رضی (۱۳۰۷: ۳۴) برای به تصویر کشیدن مقام امام (ع) به جایگاه ایشان به عنوان پنجمین آل عبا (اصحاب کساء) نیز اشاره می‌کند:

قَتَلُوهُ بَعْدَ عِلْمٍ مِنْهُمْ أَنَّهُ خَامِسُ أَصْحَابِ الْكَسَا

- او را با اینکه می‌دانستند خامس (پنجمین) آل عبا است به شهادت رساندند.

ابن حسام نیز در ابیات زیر به آیهی تطهیر و موضوعات دیگری از جمله مقام والای امام حسین (ع) در نزد خدا اشاره می‌کند و عصمت آن حضرت (ع) را در با بیانی شاعرانه به تصویر کشیده است:

حسین را تو ندانی خدای می‌داند کمال منزلت و عزّت و علای حسین

(خوسفی، ۱۳۶۶: ۲۲۴)

تطهیر اهل بیت به قرآن مبّین است آخر ببین که پایه‌ی این منزلت کراست

(همان: ۲۲۶)

۱-۳-۶- فخر به خاندان

در بسیاری از ابیات مذکور، شریف رضی و ابن حسام به خاندان امام حسین (ع) اشاراتی نموده‌اند. اما هر کدام در ابیاتی خاص تنها این مضمون را بیان می‌کند:

مَعَشَرٌ مِنْهُمْ رَسُولُ اللَّهِ وَ الْـ	كَاشَفَ الْكَرْبَ إِذَا الْكَرْبُ عَرَا
صِهْرُهُ الْبَاذِلُ عَنْهُ نَفْسَهُ	و حَسَامُ اللَّهِ فِي يَوْمِ الْوَعَى
أَوَّلُ النَّاسِ إِلَى الدَّاعِي الَّذِي	لَمْ يُقَدِّمْ غَيْرَهُ لَمَّا دَعَا
ثُمَّ سِبْطَاهُ الشَّهِيدَانِ فَذَا	بِحَسَا السَّمِّ وَ هَذَا بِالْظُّبَى
و عَلِيٌّ وَ ابْنُهُ الْبَاقِرُ وَ الصّـ	سَادِقُ الْقَوْلِ وَ مُوسَى وَ الرِّضَا
و عَلِيٌّ وَ أَبُوهُ وَ ابْنُهُ	و الَّذِي يَنْتَظِرُ الْقَوْمَ غَدَا

(شریف رضی، ۱۳۰۷: ۳۵)

- آن‌ها خاندانی از پیامبر خدا (ص) و رفع‌کننده‌ی اندوه و بلا اند، آن هنگامی که اندوهی آن‌ها را فرا می‌گیرد.

- او که داماد پیامبر است و به خاطر ایشان از جان خویش گذشت و شمشیر خداوند در روز پیکار است.

- او از اولین مردمی است که به سوی دعوت کننده‌ای رفت، هنگامی که مردم را فرا می‌خواند کسی پیشش نرفت (ایمان نیاورد).
- سپس دو نوه‌ی شهیدش که یکی با زهر و یکی با شمشیر به شهادت رسید.
- و علی و فرزند وی باقر و امام صادق و موسی و رضا.
- و علی و پدرش و پسرش و آن شخصی که مردم در انتظار اویند.
- و آنجا که نام و نسبت او بر زبان رود بابش علی و مادر او مفخر النساست
- جدش محمد است که از موی و روی او نعتی به شرح سوره‌ی واللیل و الضحاست
- (همان: ۲۲۶)

۶-۱-۴- تشنگی

یکی از وقایعی که مظلومیت امام حسین (ع) و سپاهیان‌ش و همچنین شقاوت و قساوت یزیدیان را به وضوح نشان می‌دهد بستن آب فرات به روی سپاه امام (ع) و تشنگی زنان و کودکان بی‌دفاع و همچنین یاران و اصحاب امام است. به همین دلیل تشنگی شهدای کربلا یکی از مضامین مشترک این دو شاعر است؛ با این تفاوت که ابن حسام نگرشی احساسی و شریف رضی نگرشی حماسی به این رویداد دارد؛ زیرا هر جا که تشنگی یاران امام حسین (ع) را به تصویر می‌کشد، در کنارش از جنگیدن و به‌کارگیری ابزار و ادوات نظامی برای آزار آن‌ها سخن می‌گوید:

لَمْ يَذُوقُوا الْمَاءَ حَتَّى اجْتَمَعُوا بِحَدَى السَّيْفِ عَلَى وَرْدِ الرَّدَى

(همان، ۱۳۰۷: ۳۳)

- آن‌ها (امام حسین (ع) و یارانشان) آب ننوشیدند تا این که تمامی آن‌ها با لبه‌ی تیز شمشیر به آب‌شخور مرگ وارد شدند.

و ظامٍ يْرِغُ الْمَاءَ قَدْ حِيلَ دُونَهُ صَقَوْهُ ذِيَابَاتِ الرَّقَاقِ الْبَوَارِدِ

(همان: ۲۸۲)

- و تشنه‌ای که به طرف آب روانه می‌شود اما در مقابل وی مکر و حيله به‌کار می‌برند و او را با نوک تیز شمشیر سیراب کردند.

ابن حسام نیز با ساختن تصویر روپیدن لاله از خون امام و ذکر عزای مظاهر طبیعت و

تشنگی فرزند خردسال امام حسین (ع)، نوعی دیدگاه احساسی را در شعر خود به کار می‌گیرد:
 ز حلق تشنه‌ی او رُسته لاله‌ی سیراب زخون که موج زد از جانب قفای حسین
 (خوسفی، ۱۳۶۶: ۲۲۴)
 بر نرگس پر آب و لب تشنه‌ی حسین دریا و کوه و انجم و افلاک در عزاست
 (همان: ۲۲۶)

۶-۱-۵- شهادت

مفهوم شهادت، بی‌تردید یکی از مضامین اساسی شعر عاشورایی است. این مضمون در شعر شریف رضی بیشتر با بیانی حماسی مطرح می‌شود. اما ابن حسام برای پروراندن این مفهوم بیشتر تعبیری عرفانی را به کار می‌گیرد:

مغوار قوم یروغ الموت من یده امسی و أصبح نهباً للمغاور
 (شریف رضی، ۱۳۰۷: ۳۷۷)

-دلیر مرد قومی که مرگ از او وحشت داشت (اما امروز) خود غارت تجاوزگران شد.
 دردی کشان بزم شهادت فتاده‌اند ساقی قدس باده‌ی صافی زدن بیار
 (خوسفی، ۱۳۶۶: ۲۳۳)

ابن حسام برای این که دیدگاه احساسی و سوگوارانه‌ی خود را به اوج برساند در ابیات فراوان تأکید خاصی بر شهادت مظلومانه‌ی حضرت علی اصغر، فرزند خردسال امام علیهم السلام، دارد:

بر گوشه‌ی جگر ز گوشه‌ی داغ و درد و آن داغ بی‌مراهم و آن درد بی‌دواست
 (همان: ۲۲۶)

۶-۱-۶- بریدن سر امام (ع) و شهدا

یکی از وقایع بسیار جانسوز این است که پس از به شهادت رسیدن سالار شهیدان امام حسین (ع) و یارانش، یزیدیان خونخوار و ملعون، دست از جنایات بی‌رحمانه برداشته و به دستور عمر سعد با بی‌رحمی تمام، شروع به بریدن سرهای شهیدان کردند. سپس آن سرهای شریف را به قبیله‌های مختلف بردند تا آن‌ها را به نزد ابن زیاد در کوفه ببرند. این مضمون یکی از پرتکرارترین مضامین در شعر عاشورایی است. شریف رضی (۱۳۰۷:

(۳۴) در بیان این مضمون به سرهای بریده‌ی فرزندان فاطمه (س) به صراحت و بدون به کارگیری صنایع بلاغی اشاره می‌کند:

كَمْ رِقَابٍ مِنْ بَنِي فَاطِمَةَ عَرَقَتْ مَا بَيْنَهُمْ عَرَقَ الْمُدَى

- چه بسیار گردن‌هایی از فرزندان فاطمه (س) که آن چه که بر آن‌ها بود (گوشت) به سان جدا کردن گوشت از استخوان با چاقو جدا شد.

اما برخلاف شریف رضی، ابن حسام مانند همیشه با بیانی شاعرانه و استفاده از آرایه‌های ادبی این مفهوم را بیان می‌کند:

طراز طره‌ی مشکین عنبر افشانش خضاب کرد به خون خصم بی وفای حسین
(خوسفی، ۱۳۶۶: ۲۲۳)

۶-۱-۷- سوگواری

با گذشت سیزده قرن و اندی از واقعه‌ی جانگداز کربلای حسینی، هر ساله میلیون‌ها عزادار، ایام محرم را به سوگ حسین (ع) می‌نشینند. مضمون سوگواری در بسیاری از اشعار شریف رضی و ابن حسام دیده می‌شود:

هَلْ تَطْلُبُونَ مِنَ النَّوَظِرِ بَعْدَكُمْ شَيْئاً سِوَى عِبْرَاتِهَا وَ سُهَادِهَا
لَمْ يَبْقَ ذَخْرُ الْمَدَامِيعِ كَلَّا وَ لَا عَيْنَ جَزَى لِرَقَادِهَا

(شریف رضی، ۱۳۰۷: ۲۷۹)

- آیا بعد از خود از این چشم‌ها چیزی غیر از اشک (ریختن) و شب زنده‌داری می‌خواهید؟
- هرگز اندوخته‌ی اشکی باقی نمانده و چشمی نیست که بخوابد..

ماییم و آب چشم ز هر گوشه‌ای روان لعنت بر آن که با تو بدریاش ماجراست
(خوسفی، ۱۳۶۶: ۲۲۷)

در اشعار شریف رضی، علاوه بر خود شاعر، پیامبر، پدر، مادر و خواهر امام (ع) نیز در سوگ شهدای کربلا عزادارند. در این بخش اشاره‌ای به مقام و منزلت امام نیز هست:

يَا رَسُولَ اللَّهِ لَوْ عَايَنْتَهُمْ وَ هُمْ مَا بَيْنَ قَتَلَى وَ سَبَا
لَرَأَتْ عَيْنَاكَ مِنْهُمْ مَنْظَرًا لِلْحَشَى شَجَوًا وَ لِلْعَيْنِ قَذَى

(همان: ۳۳)

- ای رسول خدا (ص) اگر آن‌ها در حالی که گروهی کشته (شهید) و گروهی اسیر هستند می‌دیدید

قطعاً چشمان تو صحنه‌هایی را می‌دید که قلب را به درد می‌آورد و چشم خون می‌گرید
(موجب غم و اندوه قلب و خار و خاشاک در چشم‌اند).
لَوْ رَسُوْلُ اللهِ يَحْيَا بَعْدَهُ قَعَدَ الْيَوْمَ عَلَيْهِ لِلْعَزَا

(همان، ۱۳۰۷: ۳۵)

- اگر پیامبر خدا (ص) پس از ایشان (امام حسین (ع)) زنده بود تا به امروز در عزای او می‌نشست.

شَغَلَ الدَّمْعُ عَنِ الدِّيَارِ بَكَؤُنَا لِبَكَاءِ فَاطِمَةَ عَلَى أَوْلَادِهَا

(همان: ۲۷۹)

- اشک‌ها و گریه‌های ما به خاطر گریه‌های فاطمه (س) بر فرزندان‌ش ما را از توجه به این سرزمین بازداشت. اما در اشعار ابن‌حسام از سوگواری پدر و جد بزرگوار امام علیهم السلام سخنی به میان نمی‌آید؛ در شعر ابن‌حسام تنها حضرت فاطمه (س) بر جگر گوشه و اهل بیت خود، سخت می‌گرید:

وَا حَسْرَتَا زَ دِيْدِي غَمْدِيْدِي بَتُوْلَ بِرْ آلِ خُوِيْشِ كَرْدَ زَ نَرْگَسِ گَهِرِ نَثَارِ

(خوسفی، ۱۳۶۶: ۱۷۷)

ابن‌حسام با بیانی شاعرانه به عزاداری افلاکیان و کروبیان آسمان نیز اشاره می‌کند. از امام صادق (ع) نیز حدیثی در این باره نقل شده است که مؤید سوگواری افلاکیان در عاشورای حسینی است: «وقتی امام حسین (ع) کشته شد آسمان‌ها و زمین‌های هفتگانه و آنچه درون آن‌ها و در میان آن‌ها بود و نیز همه‌ی ساکنان بهشت و جهنم و آنچه به چشم می‌آید و هر آنچه دیده نمی‌شود بر او گریستند» (مجلسی، ۱۳۸۸، ج ۴۵: ۲۰۲):

كَزْ رُوْزِ وَاَقْعَاتِ جَگَرِ گُوْشِي رَسُوْلَ آنْ سِرُوْ بَاغِ عَتْرَتِ وَاَنْ گَلْبَنِ تَبَارِ
هَفْتَادِ رِهْ هَزَارِ مَلَايِكِ سِيَاهِ پُوْشِ بِرْ گَرْدِ رُوْضِه‌اَنْدِ چُوْ زَوَارِ آنْ مَزَارِ
كَسُوْتِ سِيَاهِ كَرْدِهْ بِهْ مَاتِمِ نَشَسْتِه‌اَنْدِ چَشْمِ پَرِ آبِ وَاْ جَانِ خَرَابِ وَاْ دَلِ نَگَارِ

(خوسفی، ۱۳۶۶: ۱۷۷)

ابن حسام با دید طبیعت‌گرایی خود تأثیر فاجعه‌ی کربلا را به طبیعت هم تسری می‌دهد و مظاهر آن را سوگوار امام (ع) می‌داند. مضمون سوگواری مظاهر طبیعت یکی از پربسامدترین مضامین در اشعار عاشورایی ابن حسام است:

از اشک لاله رنگ که چشم شفق فشاند سرخی هنوز بر رخ گلگونه‌ی عشا است
جایی که سنگ خاره بر او ناله می‌کند آب فرات ناله‌کنان گر رود رواست
(همان: ۲۲۷)

۶-۱-۸- عاقبت یزیدیان

سرنوشت دردناک اخروی یزیدیان یکی از مفاهیم دیگری است که هر دو شاعر به آن پرداخته‌اند. اما هیچ یک از آن‌ها به سرنوشت دنیایی آن‌ها و قیام مختار و قتل عام قاتلان شهدای کربلا اشاره‌ای نکرده‌اند. حتی شریف رضی (۱۳۰۷: ۳۴) از این امر تعجب می‌کند که چرا خداوند عذابی بر یزیدیان نازل نکرده است:

کیفَ لَمْ یَسْتَعْجِلِ اللهُ لَهُمْ بانقلابِ الأرضِ أو رجَمِ السَّما
- چگونه خداوند با زیر و رو کردن زمین یا (فرستادن) شهاب سنگ‌هایی از آسمان (در عذابشان) تعجیل ننمود.

روی گردانی پیامبر (ص) از یزیدیان و دشمنی ایشان با آن‌ها به سبب جور و ستمی که در حق خانواده‌اش روا داشتند، یکی از دیگر عواقب یزیدیان است که شریف رضی در ابیات زیر به آن اشاره می‌کند:

یومَ یغدو وجهه عن معشرٍ معرضاً ممتنعاً عند اللّقا
(همان: ۳۶)

- آن روزی که چهره‌ی پیامبر (ص) به هنگام دیدار از گروهی روی گردان است.
اما ابن حسام مولا علی علیه‌السلام را خونخواه فرزند خود در روز قیامت می‌داند:
روز قضا که باب تو دعوی خون کند یک تار موی جعد تو را روضه‌ی خون بهاست
(خوسفی، ۱۳۶۶: ۲۲۷)

ابن حسام با اشاره به آیه‌ی «...لا تُجْزَى نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئاً...» (بقره: ۴۸) یزیدیان را به عذاب خداوند وعده می‌دهد:

فردا که هر کس به جزای عمل رسند هر کس بیابد آن چه به کردار خود سزااست (همان: ۲۲۷)

۶-۱-۹- نارضایتی خداوند و پیامبر (ص)

از دیدگاه شریف رضی (۱۳۰۷: ۳۶) بنی امیه نه تنها سبط رسول (ع) را به شهادت رساندند بلکه دین پیامبر (ص) را تحریف و عهد و پیمان‌شان را شکستند و مصیبت‌های زیادی بر خاندان پیامبر وارد کردند و تمامی این‌ها عللی است که شکوهی پیامبر را برمی‌انگیزد:

شَاكِيًا مِنْهُمْ إِلَى اللَّهِ وَ هَلْ يُفْلِحُ الْجَيْلُ الَّذِي مِنْهُ شَكَا
رَبِّ مَا حَامُوا وَ لَا أَوْوَا وَ لَا نَصَرُوا أَهْلِي وَ لَا اغْنَوْا غِنَا
بَدَّلُوا دِينِي وَ نَالُوا أَسْرَتِي بِالْعَظِيمَاتِ وَ لَمْ يَرْعُوا الْآلِي

- در حالی که پیامبر (ص) از آن‌ها نزد پروردگار شکایت می‌کند، و آیا نسلی که پیامبر (ص) از آن‌ها شکایت کرد، رستگار می‌شود؟

- پروردگار! آن‌ها از خانواده‌ی من حمایت نکردند و آن‌ها را پناه ندادند و (به آن‌ها) یاری نرسانده و نیازشان را برطرف نکردند.

- آیین مرا تحریف کرده و ظلم‌های بزرگی را در حق خانواده‌ام روا داشتند و نعمت‌ها را شاکر نبودند.

از دیدگاه ابن‌حسام نیز رفتار یزید در مقابل سالار شهیدان (ع)، کشتن بی‌رحمانه‌ی سپاه ایشان، آتش زدن خیمه‌ها و تمام ابعاد عاشورا تنها ناخشنودی خدا و پیامبر (ص) را برای یزیدیان به همراه داشت.

خدای قاضی و پیغمبر از تو ناخشنود چگونه می‌دهی انصاف ماجرای حسین (خوسفی، ۱۳۶۶: ۲۲۴)

۶-۱-۱۰- ظهور منتقم

شریف رضی (۱۳۰۷: ۳۷۷) انتقام از یزیدیان و بنی امیه را یکی از نتایج ظهور مهدی موعود می‌داند. به همین دلیل بنی امیه را تهدید به انتقام می‌کند و در انتظار روز انتقام به سر می‌برد:

بنی أمیة ما الاسیافُ نائمةً عن شاهرٍ فی اقصی الارضِ موتورٍ
إتی لأرقبُ یوماً لا خفاءً له عریان یقلقُ منه کلُّ مغرورٍ

- ای بنی‌امیه (آگاه باشید) که شمشیرهای آخته حتی از دورترین نقاط زمین به انتقام کسانی برمی‌خیزند که خون‌بهایشان را نگرفتند.

- من در انتظار روزی هستم که پوشیده و پنهان نیست، روزی آشکار که هر انسان خودبینی نگران آن است.

ابن حسام نیز از منتقم حقیقی، مهدی موعود می‌خواهد که با عدالت خود انتقام خون حسین و یارانش را بگیرد:

عالم چو شب سیاه شد از جور شامیان ای صبح عدل، مشعل زرین لگن بیار
(خوسفی، ۱۳۶۶: ۲۳۳)

۶-۲- مضامین شخصی

افزون بر مضامین مشترکی که در بالا ذکر شد، مضامین و مفاهیم دیگری نیز در اشعار عاشورایی شریف رضی و ابن حسام یافت می‌شود که خاص خود آن شاعر است و شاخصه سبکی‌اش محسوب می‌شود. در ادامه مضامین خاص و شخصی هر شاعر به‌طور جداگانه بررسی می‌شود.

۶-۲-۱- مضامین شخصی شریف رضی

۶-۲-۱-۱- پیمان شکنی کوفیان

امام حسین (ع) و یاران ایشان پس از درخواست کوفیان به‌سوی کوفه حرکت کردند، اما کوفیان در اثر تهدید و ارباب ابن زیاد، پیمان خود با نماینده‌ی امام (ع)، یعنی مسلم بن عقیل را شکستند (ابن کثیر، ۱۴۱۰ ق، ج ۳: ۲). شریف رضی با توجه به این که خود عرب است و به صفات و ویژگی‌های اعراب واقف است؛ یکی از این خصلت‌ها، میهمان‌نوازی است که گویی شریف رضی (۱۳۰۷: ۳۳). با طنزی تلخ و گزنده این ویژگی کوفیان را به‌سخره می‌گیرد زیرا امام حسین (ع) و یارانش را تنها گذاشتند و فقط صحرای کربلا پذیرای آن‌ها بوده است:

و ضیوفٍ لِفَلاهِ قَفْرُهُ نَزَلُوا فِيهَا عَلَى غَيْرِ قَرَى
- و میهمانانی که بدون هیچ پذیرایی در صحرای خشک و خالی وارد شدند.

۶-۲-۱-۲- عاشورا و جاودانگی آن

عاشورا سندی تاریخی بر حقانیت سیدالشهداء (ع) است که در همیشگی تاریخ جاودانه خواهد ماند. شریف رضی (۱۳۰۷: ۳۵) نیز در اشعار خود بر ماندگاری و جاودانگی عاشورا و سوگواری حسینی تأکید دارد:

لا أَرَى حَزَنَكُمْ يُنْسَى وَ لَا رَزَّكُمْ يُسْلَى وَ إِنْ طَالَ الْمَدَى
قَدْ مَضَى الدَّهْرُ وَ عَقَى بَعْدَكُمْ لَا الْجَوَى بَاخَ وَ لَا الدَّمْعُ رَقَاً

- به اعتقاد من اندوه و مصیبت شما فراموش نمی‌گردد، هر چند که مدت طولانی از آن بگذرد.
- پس از شما روزگار سپری شد اما نه شور و اشتیاقی باقی ماند و نه اشکی خشک شد.

۶-۲-۱-۳- سبعت سپاه یزید

تمامی فجایع جانشوز کربلا ابعادی از مظلومیت امام حسین (ع) و یارانش و سبعت دشمنان ایشان را نشان می‌دهد. اما برخی از ابیات، اختصاصاً به روحیه‌ی سبانه‌ی این قاتلان اشاره می‌کند:

أُتْرَى دَرَّتْ أَنْ الْحُسَيْنَ طَرِيدَةً لَقِنَا بَنِي الطَّرْدَاءِ عِنْدَ وَلَادِهَا

(همان: ۲۷۹)

- آیا (فاطمه) به هنگام ولادت امام حسین (ع) می‌دانست که شکار نیزه‌های حیوانات شکاری (منظور یزیدیان) خواهد بود؟

و تَنَوَّشُ الْوَحْشِ مِنْ أَجْسَادِهِمْ أَرْجَلَ السَّبْقِ وَ أَيْمَانَ التَّدَى

(همان: ۳۳)

- وحشیان از بدنشان پاهای سبقت گرفته‌ی (در کرامت و بزرگواری) و دست‌های بخشنده‌ی آن‌ها را از بدنشان خوردند.

در این جا منظور از "الوحش" ستمگران بنی‌امیه و یزیدیان ظالمی است که قساوت

قلبشان تا حدی بود که از قطعه قطعه کردن اجساد شهدا هیچ ابایی نداشتند. در این بیت به جدا شدن دستان ابوالفضل العباس نیز اشاره‌ای شده است.

۶-۲-۱-۴- استغاثه

امام حسین (ع) در روز عاشوار با دیدن شهادت یارانش در حالی که هیچ یآوری نداشت از پدر، مادر و جد خویش یاری می‌طلبید و فریاد می‌زد «هل من ناصر ینصرنی؟».

مرهقاً یدعو و لا غوثَ لَهُ	بأبِ برٍّ و جدِّ مصطفی
و بأُم رفَع اللهُ لَهُ	عَلَمًا ما بینَ نسوانِ الوری
أُی جدِّ و أبٍ یدعوهُمَا	جدِّ یا جدَّ اغثنی یا أبا

(همان: ۳۴)

- آن مورد ستم واقع شده در حالی که هیچ یآوری نداشت پدر نیک و جد برگزیده‌ی خویش را فرا می‌خواند.

- و مادری را (ندا می‌داد) که خداوند نشانه‌ای را در میان زنان جهان برای وی برافراشته بود.

- چه جد و چه پدری را فرا می‌خواند (بیانگر عظمتشان). ای جدم، ای پدرم به فریادم برسید.

منظور از مستغیث در این ابیات امام حسین (ع) است که از جد، پدر و مادرش در مقابل لشکر کفر بنی‌امیه طلب کمک می‌کرد و استعانت می‌جست.

۶-۲-۱-۵- بر نیزه کردن سر شهدای کربلا

لشکر عمر سعد رفتار ستمگرانه‌ی دیگری که با شهدا پس از جدا کردن سر از بدن آن‌ها داشتند، قرار دادن این سرها بر نوک نیزه بود. این رفتار ناپسند را همان کسانی انجام دادند که بر جد بزرگوارش درود می‌فرستادند.

حملوا رأساً یُصلّونَ عَلَی	جدّه الأکرم طوعاً و أباً
----------------------------	--------------------------

(همان: ۳۵)

- سری را (به سر نیزه) حمل کردند و بردند که چه از روی میل و چه از روی بی میلی بر جد بزرگوارش سلام و درود می فرستادند.

۶-۲-۱-۶- عدم غسل و تکفین

پیکرهای شهدای عاشورا در سرزمین کربلا به مدت سه روز بر روی زمین داغ کربلا در حالی که قطعه قطعه شده بود، بدون غسل و کفن ماند. شریف رضی (۱۳۰۷: ۳۴) نیز آن را در ابیات زیر به تصویر می کشد و با استفاده از تعبیر «ملقی علی الرّمضاء» گرمای کربلا و پیکرهای افتاده بر خاک را به نمایش می گذارد:

و صریحاً عالج الموت بلا شدّ لحیین و لا مدّ ردی
غسلوه بدم الطّعن و ما کَفَنوه غیرَ بوغاءِ الثّری

- آن (شهید) افتاده بر زمین که با مرگ دست و پنجه نرم می کرد بدون این که دهانش را ببندد یا پارچه ای (بر روی وی) بکشند (بدون این که وی را کفن کنند) با خون نیزه ها غسل داده و با خاک نرم کفن پوشانند.

لله ملقی علی الرّمضاء عَضّ به فمّ الرّدى بین اَقدامٍ و تشمیرِ

(همان: ۳۷۶)

- خدایا به فریاد افتاده ای بر زمین داغ برس که دهان مرگ با جسارت و چالاکی وی را به دندان می گزد.

۶-۲-۱-۷- اسارت بازماندگان

یکی دیگر از رفتارهای ناپسند و غیر انسانی بنی امیه در عاشواری حسینی به اسارت بردن زنان و کودکان به فجیع ترین وضعیت ممکن بود. شریف رضی (۱۳۰۷: ۳۳) در ابیات زیر با به تصویر کشیدن جزئیات اسارت و رفتار با اسیران، عمق فجایع کربلا را پس از شهادت امام حسین (ع) به تصویر می کشد:

مِنْ رَمِیضٍ یَمْنَعُ الظَّلَّ و مِنْ عاطشٍ یَسْقَى اُنَابِیْبَ الْقَنَا
وَ مَسْوُوقٍ عَائِرٍ یَسْعَى به خَلَفَ مَحْمُولٍ عَلٰی غَیْرِ وَطَا

- (اسیرانی) که از شدت گرمای صحرای کربلا پاهایشان می‌سوزد و از سایه منع می‌شوند و نیز تشنگانی که با نیزه‌هایی داغ هم‌چون لوله سیراب می‌شوند (کنایه از به شهادت رسیدن).

- راندگانی که به‌دنبال مرکبی در سرزمینی ناهموار بر پشت شترانی که لاغر اندام و سم ساییده خسته و رنج می‌برند.

تُسَبِّی بَنَاتُ رَسُولِ اللَّهِ بَيْنَهُمْ وَ الدِّينُ غَضُّ الْمَبَادِیْ غَيْرُ مُسْتَوِرٍ

(همان: ۳۷۷)

- دختران رسول خدا (ص) را به اسارت بردند در حالی که (نهال) دین تر و تازه و سر سبز است (مستور یعنی پنهان در خاک نیست کنایه از این که سرسبز است).

۶-۲-۲- مضامین شخصی ابن حسام خوسفی

پیش‌تر به مضامین شخصی شریف رضی در باب ادبیات عاشوار اشاره شد. همان‌گونه که پیش از این گفته شد ابن حسام خوسفی نیز به درون‌مایه‌هایی اشاره دارد که شریف رضی به آن‌ها نپرداخته است. البته این مضامین محدودتر است و گستره‌ی کوچک‌تری را در بر می‌گیرد. برخی از این مضامین عبارتند از:

۶-۲-۱- طواف کربلا

ابن حسام سرزمین کربلا را به خاطر وجود پیکر پاک امام حسین (ع) شایسته‌ی طواف می‌داند که آرام هر دل شکسته و مجروح است. کرویایان نیز به هوای حسین (ع) بر کربلای حسین (ع) طواف می‌کنند.

دل‌م شکسته و مجروح و مبتلای حسین طواف کرد شبی گرد کربلای حسین
(خوسفی، ۱۳۶۶: ۲۲۳).

چو زایران حرم طایران سدره نشین طواف کرب و بلا کرده بر هوای حسین
(همان: ۲۲۴)

۶-۲-۲-۲-۲-۶- ایثار

بی شک تمامی شخصیت‌های کربلا چه آن کسانی که در میدان نبرد در مقابل سپاهیان یزید به نبرد پرداختند و چه آن زنان و کودکان که در خیمه‌ها تمام مصائب را به جان خریده بودند اسوهی ایثار و گذشت هستند. به گفته‌ی ابن‌حسام این ایثار امام حسین (ع) و یاران ایشان برای حفظ امت پیامبر (ص) و دین برگزیده‌ی خدا بوده است:

حسین جان گرامی فدای امت کرد
سزاست امت اگر جان کند فدای حسین
(همان: ۲۲۴)

۶-۲-۲-۳- شجاعت و جنگاوری

ابن‌حسام علاوه بر مظلومیت امام حسین با بیانی شاعرانه شجاعت و قدرت ایشان را نیز به تصویر می‌کشد:

به روز معرکه چون پای در رکاب آورد
سوار ابلق دوران نداشت پای حسین
(همان: ۲۲۴)

۶-۲-۲-۴- توصیفات شاعرانه

بسیاری از ابیات مرثیه‌های ابن‌حسام درباره‌ی سالار شهیدان، شامل توصیفات شاعرانه از خلق و خو، صورت و سیرت و ویژگی‌های روحی و جسمی امام حسین (ع) است:

از نکبت عمامه‌ی عنبر شمامه‌اش
باد بهشت لخلخه آمیز و عطرساست
(همان: ۲۲۵-۲۲۶)

خوش لاله‌ایست عارضت ای نوبهار حسن
کان لاله از سلاله‌ی گلزار مصطفاست
(همان: ۲۲۷)

شاید بتوان گفت مضامین شاعرانه، وجه غالب اشعار ابن‌حسام است و به‌صورت حدودی چهار پنجم ابیات اشعار او را در بر می‌گیرد.

۷- تحلیل مضامین

از سال‌های آغازین ادبیات عاشورایی، شاعران شیعی رویکرهای مختلفی به واقعه‌ی عاشورا داشته‌اند، اما می‌توان این رویکردها را به‌طور کلی به دو دسته تقسیم کرد:

۱. برخی با سرودن مقاتل و سوزناک‌ترین مرثیه‌ها، عواطف را برانگیخته و بیشتر به جنبه عاطفی و روحی آن پرداخته‌اند. ۲. برخی هم نگاهی منتقدانه نسبت به برخورد صرفاً سوگوارانه با حماسه کربلا داشته‌اند و بیشتر از زاویه حماسه و انقلاب و شور ستم ستیزی به آن واقعه نگریسته‌اند و عاشورا را در سروده‌های خود به‌عنوان مکتب مبارزه با ظلم، تبعیض، استبداد و مردم‌فریبی جلوه داده‌اند و از عاشورا برای گسترش بیداری و شور مبارزه با خفقان و بیداد بهره برده‌اند. این دیدگاه گرچه بیشتر در شاعران متأخر و معاصر عرب یا فارس دیده می‌شود، اما در شاعران قدیمی نیز بی‌سابقه نیست. اگر بخواهیم دو شاعر مورد بحث این مقاله را در این دو گروه قرار دهیم ابن حسام تا حد زیادی در گروه اول و شریف رضی نیز در گروه دوم می‌گنجد؛ اما چه در دیدگاه اول و چه در دیدگاه دوم، مفاهیمی وجود دارد که به‌صورت درون‌مایه همواره تکرار می‌شود. این دو شاعر در دو دوره‌ی زمانی مختلف با ویژگی‌های مختلف زیسته‌اند و بنابراین شعر آنان نیز محصول دو فرهنگ و جامعه‌ی متفاوت است. با این حال، مضامین مشترک فراوانی وجود دارد که در شعر هر دو شاعر دیده می‌شود. در اشعار شریف رضی واقع‌گرایی و عینیت تاریخی بسیار برجسته و آشکار است؛ اما در اشعار ابن حسام نخستین چیزی که به چشم می‌آید دیدگاه شاعرانه، طبیعت‌گرا و انتزاعی شاعر است. البته شعر شریف رضی را گونه‌ای خشم و فضای احساسی حماسه‌گونه‌ای هم آکنده است که در شعر ابن حسام به هیچ وجه نمود ندارد. در مقابل، ابن حسام سعی می‌کند فضایی روحانی، معنوی، لطیف و در عین حال، آسمانی و مقدس در شعر خود ایجاد کند. این تفاوت ریشه در عوامل متعددی دارد؛ عرب بودن شریف رضی مهمترین عاملی است که اشعارش را تحت تأثیر قرار داده است. او با وقوف بر فرهنگ اعراب، عمق فاجعه حادثه کربلا را درک کرده است. با اشراف بر کیفیت زندگی اجتماعی و فرهنگی و سیاسی و نیز اطلاع داشتن از خصایل روحی و قبیله‌ای اعراب، توانسته است فاجعه کربلا را تجزیه و تحلیل کند و با دیدگاه حماسی آن را به تصویر بکشد و نیز حکومت خلیفه‌ی عباسی و پشتوانه‌ی شیعی شریف رضی در حکومت آل بویه در زمان خودش یکی دیگر از عواملی بوده که شریف رضی به راحتی توانسته این حادثه را به شکل حماسی و با جرئیات بیشتر مطرح کند.

از دیگر عوامل تفاوت دیدگاه و تصویرسازی شریف رضی با ابن حسام در این است که که در دوران شریف رضی خردورزی و منطق‌گرایی رواج پیدا می‌کند که نگاه حماسی و شجاعت وی را تقویت می‌کند. اما کشاورز بودن ابن حسام و حکمرانی تیموریان در زمان وی، و عدم پشتوانه‌ی شیعی ابن حسام در دوران حکومت تیموریان، رواج تفکرات انتزاعی، عرفانی و شاعرانه در دوران وی و بسیاری عوامل دیگر است که ابن حسام به نسبت شریف رضی بیشتر شاعرپیشه است و احساساتی، و شاید عمر کوتاه شریف رضی و جوانی‌اش در نوع نگاهش بی‌تأثیر نبوده باشد.

توصیفات شاعرانه‌ی فراوان بزرگ‌ترین وجه ممیز شعر ابن حسام از شعر شریف رضی است و همان‌گونه که پیداست شعر سیدرضی از نظر تعداد مضامین نیز بسیار گسترده‌تر از شعر ابن حسام است و شاید بتوان آن را با توصیف‌های متعدد شریف رضی از واقعه و صحنه‌ی عاشورا نیز مرتبط دانست. به‌علاوه در شعر شریف رضی اشاره‌های تاریخی و جامعه‌شناختی مانند پیمان‌شکنی کوفیان، جاودانگی تأثیر عاشورا و اسارت بازماندگان نیز دیده می‌شود. افزون بر این می‌توان گفت محوریت شعر شریف رضی سببیت و وحشی‌گری سپاهیان یزید است که در مضامینی مانند بر نیزه کردن سر شهدا، آتش زدن خیمه‌ها، شادی آن‌ها پس از شهادت اولاد پیامبر (ص) متجلی شده است. در کنار این سببیت، اشاره‌ای نیز به عدم پایبندی آن‌ها به ظاهر و باطن شرع نیز شده است، در اغلب مضامین محوریت بحث با لشکریان یزید است؛ اما در مضامین شخصی شعر ابن حسام، محوریت بحث تنها خود امام حسین علیه السلام و مقام ایشان است. شاید این تفاوت در محوریت بحث نیز به این امر بازگردد که شریف رضی کل دستگاه خلافت را غاصب حق امامان می‌دانست و بدین وسیله و از طریق شعر عاشورایی قصد داشته است نارضایی خود را از شرایط موجود نشان دهد.

نتیجه

ویژگی تمایز دهنده بین دو شاعر، شیوه‌ی بیان و گستره‌ی مضامین است. به‌طور کلی می‌توان گفت وجه غالب در اشعار شریف رضی واقع‌گرایی و عینیت تاریخی است؛ اما در اشعار ابن حسام وجه غالب دیدگاه شاعرانه، طبیعت‌گرا و انتزاعی است. البته شعر شریف رضی را گونه‌ای خشم و فضای احساسی حماسه‌گونه‌ای هم آکنده است که در شعر ابن حسام به هیچ وجه نمود ندارد. در مقابل، ابن حسام سعی می‌کند فضایی روحانی، معنوی، لطیف و در عین حال آسمانی و مقدس در شعر خود ایجاد کند. هم چنین با این‌که شاعران مزبور در بیان مضامین عاشورایی عاطفه‌ی صادقی دارند، اما نسبت خویشاوندی شریف رضی با اهل بیت (علیهم السلام) و بازه‌ی زمانی کوتاه‌تری که در میان واقعه‌ی عاشورا و حیات وی وجود دارد، او را در بروز عاطفه‌ای قوی‌تر یاری می‌رساند. چند عامل در این تفاوت‌ها مؤثر است از جمله در روزگار شریف رضی ظلم و ستم خاندان عباسی شایع گشت. بنابراین شریف رضی که معتقد به غصب حقوق اهل بیت (علیهم السلام) توسط عباسیان و امویان است، رسالتی را بر عهده‌ی خود می‌دید. شاید بتوان بخشی از خشم و عینیت‌گرایی شریف رضی را نیز به سبب این دانست که وی خود و بقیه‌ی سادات را نیز به نوعی محق و مغبون می‌یافت. بسیاری از ابیاتی که در اشعار عاشورایی شریف رضی دیده می‌شود کنایاتی به کل دستگاه خلافت، اعم از امویان و عباسیان، است. این کنایه‌ها بی‌تردید به پشت‌گرمی حکومت شیعه‌مذهب آل بویه و فضای تازه‌ی سیاسی بیان می‌شده است. اما ابن حسام خوسفی در سرزمین و زمانی می‌زیست که حاکمیت امویان و عباسیان و به‌طور کلی بساط خلافت برچیده شده بود. لذا منازعات سیاسی دستگاه خلافت با مخالفان آن دیگر وجهی نداشت. به‌علاوه در اندیشه‌ی سیاسی زمان ابن حسام حکومت‌های تغلبیه، به‌عنوان رایج‌ترین نوع حکومت، در ایران و بویژه در خراسان کاملاً پذیرفته شده بود. بنابراین روشن است که در چنین شرایطی نمی‌توان انتظار داشت که شاعر دیدگاه سیاسی ظلم‌ستیزانه و آشکاری نسبت به حاکمان داشته باشد. افزون بر این طبقه‌ی اجتماعی ابن حسام، به‌علاوه در اقلیت قرار داشتن شیعه در ایران و سنی بودن مذهب رسمی نیز به او اجازه نمی‌داد که خود را درگیر منازعات

سیاسی و جدال‌های مذهبی بی‌پرده و مستقیم کند. بر همه‌ی این عوامل باید شرایط و گفتمان ادبی دوره‌ی تیموری را نیز افزود. در این دوران، شرایط ادبی نیز ایجاب می‌کرد که شاعران، در نهایت شاعرانگی، با کاربرد انواع آرایه‌های بلاغی و تصویرسازی‌های دور از ذهن و در فضایی انتزاعی شعر بگویند. بهترین راه ساختن چنین فضا و تصاویر نیز استفاده از مظاهر طبیعت و کاربرد شاعرانه‌ی آن است.

در روزگار شریف رضی عقل، استدلال، منطق و آزادی اندیشه حاکمیت داشت. تا حدی که بسیاری از ایران‌شناسان عصر آل بویه را رنسانس اسلامی خوانده‌اند. در این دوران تمامی فرق اسلامی و غیر اسلامی به پژوهش و تحقیق می‌پرداختند. از جمله‌ی این فرق، شیعه‌ی اثنی عشری بود که گرایش غالب دستگاه حکومت هم بود. بنابراین طبیعی است که شاعر نیز در چنین فضایی شعر خود را بیشتر به سمت خرد و خردورزی پیش برد. در حالی که در عهد تیموری که میراث‌دار حکومت مغولان بود، توهم، خرافات و عرفان سطحی جای خرد و خردورزی را گرفته است. به عبارت دیگر، نویسندگان و شاعران این دوره بیش از آن که با واقعیت سر و کار داشته باشند، با خیالات شاعرانه و امور انتزاعی سرگرم بوده‌اند. از سوی دیگر، در این دوره ادب و بویژه شعر دچار نوعی تکرار شده بود. به دیگر سخن شاعران در این دوره مضامین شعرای قبل را تکرار می‌کردند و تنها با زبانی دیگر گفته‌های شاعران قبلی را بیان نمودند. به همین دلیل است که می‌بینیم مضامین موجود در اشعار عاشورایی ابن‌حسام بسیار کم‌تر از مضامین موجود در اشعار شریف رضی است. در شیوه‌ی بیان مضامین نیز ابن‌حسام تمایل بسیار شدیدی به شاعرانگی و تصویرسازی‌های شاعرانه و در برخی موارد انتزاعی نشان می‌دهد.

منابع

- ابن ابی الحدید، فخرالدین ابوحامد عبدالحمید بن ابوالحدید (۱۹۶۵). شرح نهج البلاغه. به تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، الجزء الاول. بیروت: داراحیاء التراث العربی.
- ابن کثیر، اسماعیل بن عمر (۱۴۱۰ ق.). البدایة النهایه، ج ۳. بیروت: مکتبه المعارف.
- آیتی، محمدحسین (۱۳۷۱). بهارستان در تاریخ و تراجم رجال قائنات و قهستان. مشهد: دانشگاه فردوسی.

- اعلمی حائری، محمدحسین (۱۹۹۳). *دائرة المعارف الشيعية العامة*. الجزء الاول الخامس العشر. بيروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
- بیگدلی شاملو، لطفعلی بیگ بن آقاخان (آذر) (۱۳۳۶). *آتشکده آذر*. با تصحیح و تحشیه و تعلیق حسن سادات ناصری. تهران: امیرکبیر.
- جعفری، محمد مهدی (۱۳۷۸). *سیدرضی*. ویراست دوم. تهران: طرح نو.
- حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۳). *وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه*. عنی بتصحیحه و تحقیقه و تزییله عبدالرحیم الربانی الشیرازی. تهران: کتابفروشی اسلامیة.
- حسن لی، کاووس؛ کافی، غلامرضا (۱۳۸۵). "ویژگی‌های شعر عاشورایی از قرن چهارم تا پایان قرن نهم". *علمی- پژوهشی علوم انسانی دانشگاه الزهراء (س)*، سال شانزدهم و هفدهم، ش ۶۱ و ۶۲ (زمستان و بهار): ۳۱ - ۶۹.
- خواندمیر، غیاث‌الدین بن همادالدین (۱۳۳۳). *حبیب السیر فی اخبار افراد البشر*. مقدمه جلال‌الدین همائی. زیر نظر محمد دبیرسیاقی. تهران: بی‌نا.
- خوسفی، محمد بن حسام (۱۳۶۶). *دیوان محمد بن حسام خوسفی*. به اهتمام احمد احمدی بیرجندی و محمدتقی سالک. مشهد: اداره کل اوقاف و امور خیریه خراسان رضوی.
- رازی، امین احمد (۱۳۷۸). *تذکره هفت اقلیم*. با تصحیح و تعلیقات و حواشی محمد رضا طاهری (حسرت). تهران: سروش.
- ریپکا، یان (۱۳۸۵). *تاریخ ادبیات ایران*. تهران: علمی و فرهنگی.
- سمرقندی، دولت‌شاه (۱۳۷۱). *تذکره الشعراء*. به تصحیح محمد عباسی. تهران: بارانی.
- سنگری، محمد رضا (۱۳۸۰). *نقد و بررسی ادبیات منظوم دفاع مقدس*. تهران: پالیزان.
- سیدی، حسین؛ استادی، هوشنگ (۱۳۸۸). "تجلی عاشورا و انقلاب حسینی در شعر شیعه (بررسی تطبیقی شعر حماسی- آیینی عاشورایی در گستره ادبیات عربی و فارسی)". *ادبیات تطبیقی*، سال دوم، ش ۸ (زمستان): ۵۷-۹۴.

- شریف رضی، محمد بن ابی احمد حسین (۱۳۰۷). دیوان. تصحیح فقیر احمد عباس الازهری. بیروت: المطبعة الادبية.
- شوشتری، قاضی نورالله (۱۳۶۵). *مجالس المؤمنین*. تهران: اسلامیه.
- صفا، ذبیح الله (۱۳۵۵). *تاریخ ادبیات در ایران*. تهران: امیرکبیر.
- ----- (۱۳۷۹). *حماسه سرایی در ایران*. تهران: امیرکبیر.
- عاملی، عبدالحسین ابراهیم (۱۳۸۹ ق.). *المفید فی ذکر السبط الشہید الحسین بن علی علیه السلام*. بیروت: مؤسسه الاعلمی.
- فاخوری، حنا (۱۳۸۵). *تاریخ الادب العربی*. تهران: توس.
- فروخ، عمر (۱۹۷۹). *تاریخ الادب العربی، الجزء الثالث*. بیروت: دارالعلم للملایین.
- قمی، عباس (۱۴۲۱ ق.). *نفس المهموم*. قم: ذوی القربی.
- کرباسی، محمد صادق محمد (۱۴۲۱ ق.). *دایرة المعارف الحسینیة*. لندن: مرکز الحسینی للدراسات.
- کسایى مروزى، ابوالحسن (۱۳۸۹). *کسایى مروزى (زندگى، اندیشه و شعر/و)*. تحقیق محمد امین ریاحی. تهران: علمی.
- مبارک، زکی (۱۹۳۸). *عبقریة الشریف الرضی*. بیروت: المكتبة العصرية للطباعة و النشر.
- مجاهدی، محمدعلی (۱۳۷۹). *شکوه شعر عاشورا*. قم: سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، مرکز تحقیقات اسلامی.
- مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی (۱۳۸۸). *بحار الانوار*. تهران: المكتبة اسلامیه.
- هاشمی، محمدقاسم (۱۳۷۵). "از صاحب عباد تا محتشم". *مکتب اسلام*. سال سی و هفتم، ش ۹ (آذر): ۶۲ - ۶۸.

بررسی ارتباط بین بازاریابی رابطه‌مند و وفاداری مشتریان

مطالعه موردی: شرکت‌های بیمه شهرستان بیرجند

تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۵/۱۱

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۴/۸/۲

ایمان قاسمی همدانی^۱

حاجیه رجبی فرجاد^۲

چکیده

جذب و حفظ مشتریان در صنعت بیمه کشور، با توجه به فعال شدن شرکت‌های بیمه خصوصی و توسعه اطلاعات و ارتباطات در سطح بین‌المللی، امکان مقایسه خدمات شرکت‌های مختلف بیمه در نقاط مختلف دنیا، به مراتب مشکل‌تر شده است. هم‌چنین شدت رقابت در بازارها و درک اهمیت حفظ مشتریان برای سازمان‌ها موجب شده آن‌ها به تدریج به سمت ایجاد و حفظ روابط بلندمدت با مشتریان گام بردارند و طبق نظر محققان، بازاریابی رابطه‌مند مناسب‌ترین گزینه برای تحقق این امر می‌باشد. بنابراین شرکت‌ها همواره باید ناظر و مراقب تعامل بین خود و مشتریان‌شان باشند و با شناخت و درک صحیح از نیازها و ارزش‌های مد نظر مشتریان، کالاها و خدمات با ارزشی را به آنان ارائه کنند تا با جلب رضایت‌مندی، در آن‌ها وفاداری ایجاد کنند. ضمن این‌که بازاریابی رابطه‌مند باعث می‌شود تا شرکت‌ها از مزایای رقابتی نظیر کاهش هزینه‌های بازاریابی، آثار مثبت بازاریابی دهان به دهان و کاهش هزینه‌های شکست در بازاریابی برخوردار شوند. تحقیق حاضر یک مطالعه‌ی توصیفی است که به روش همبستگی از نوع رگرسیون چندمتغیره انجام شده است و جامعه‌ی آماری آن، ۱۵۲ نفر از مشتریان شرکت‌های بیمه در شهرستان بیرجند می‌باشد. ابزار گردآوری داده‌ها در این تحقیق پرسشنامه و داده‌ها نیز با روش رگرسیون با استفاده از نرم افزار spss مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است. نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که به ترتیب اولویت، ارتباطات،

۱. کارشناس ارشد مدیریت بازاریابی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد فیروزکوه، نویسنده مسؤول
Imanghasemi72@yahoo.com

۲. استادیار گروه مدیریت دانشگاه علوم انتظامی امین

مدیریت تعارض، تعهد و اعتماد، تأثیر مثبت و معناداری بر وفاداری مشتریان شرکت‌های بیمه داشته است.

واژگان کلیدی: ارتباطات، بازاریابی رابطه‌مند، وفاداری مشتری، شرکت‌های بیمه

مقدمه

در هر سازمان اعم از تولیدی و خدماتی، مهم‌ترین عامل جهت حفظ و بقای سازمان، مشتریان آن‌ها هستند به نحوی که چنانچه سازمان در جلب رضایت و وفاداری آن‌ها موفق شود، زمینه رشد و بقای طولانی مدت خود را مهیا نموده است. با وجود این که سودآوری و نگهداری مشتریان به عنوان هسته مرکزی کسب و کار یک سازمان مطرح است، ولی اگر یک سازمان مشتریان خود را از دست بدهد در حالی که نتواند به این سؤال پاسخ دهد که عملکرد سازمان چگونه باید باشد، تا بتوان مشتریان را نگهداری کرد، کار زیادی نمی‌توان برای آن سازمان انجام داد. بنابراین تلاش برای بالا بردن سطح کیفی خدمات و همچنین توجه به راهکارهایی که باعث بالا رفتن حس وفاداری مشتریان نسبت به سازمان‌ها می‌گردد، باید در اولویت برنامه‌های سازمان‌های بازرگانی قرار گیرد. در حال حاضر بیمه به عنوان یک ابزار قدرتمند اقتصادی به ارائه خدمات به اقشار مختلف جامعه می‌پردازد و نقش مهمی در تقویت بنیه اقتصادی جامعه داشته و باعث ایجاد امنیت و اطمینان در سطح جامعه می‌شود. بنابراین می‌توان به بازاریابی رابطه‌مند به عنوان یک ابزار قوی جهت حفظ و وفاداری مشتریان نام برد. با توجه به مصاحبه‌های انجام شده با مدیران بیمه، یافتن ابعادی از بازاریابی رابطه‌مند که بر وفاداری مشتریان تأثیر می‌گذارد به عنوان یکی از چالش‌های پیش‌روی آن‌ها است. در این تحقیق از مدل ارائه شده توسط دوبیسی^۱ در سال ۲۰۰۷ به عنوان ابعاد بازاریابی رابطه‌مند استفاده شده است. بنابراین در این تحقیق به دنبال یافتن این سؤال هستیم که آیا استفاده از بازاریابی رابطه‌مند بر میزان وفاداری مشتریان بیمه تأثیر می‌گذارد؟

ضرورت انجام تحقیق

حفظ و نگهداری مشتری و تبدیل او به یک مشتری وفادار بر ارزش حیاتی سازمان می‌افزاید. در بازاریابی رابطه‌مند باید توجه داشت که نیازها، شخصیت و موقعیت مشتریان با یکدیگر متفاوت است. از این‌رو، برای اجرای بازاریابی رابطه‌مند باید به نیازها، شخصیت، موقعیت و علایق شخصی مشتریان توجه داشت. بازاریابی رابطه‌مند یکی از ابعاد کلیدی راهبرد بازاریابی جدید است، آن‌چه که بازاریابی رابطه‌مند را فراگیر کرده است، تأکید بر ایجاد روابط نزدیک و پایدار با مشتری است (ville, 2009: 424). ریچهلد و ساسر^۱ (۱۹۹۰) طی تحقیقاتی بیان داشتند ۵ درصد کاهش در مقدار مشتریان باعث از دست دادن ۵۰ درصد سود شرکت‌های بیمه می‌شود. بر اساس تحقیقات انجام گرفته ۵ درصد افزایش در حفظ مشتریان فعلی ۲۵ تا ۱۲۵ درصد سود شرکت را افزایش خواهد داد (Beerly, Martin & Quintana, 2007: 237). بنابراین همین نیازها بوده است که سبب تغییر رویکرد بازاریابی از شکل سنتی آن شده و مفاهیم جدیدی مانند بازاریابی رابطه‌مند را مطرح نمود. هم‌چنین اثبات مزایای متفاوتی که بازاریابی رابطه‌مند برای سازمان‌ها به بار آورده موجب گرایش بی‌سابقه به این رویکرد شده است.

در این بین همواره شرکت‌های بیمه مشتری‌مداری و ارکان آن را مورد بی‌توجهی قرار داده‌اند و نتوانسته‌اند به‌طور کامل از آن بهره‌گیری نمایند. امروزه سازمان‌هایی موفق هستند و می‌توانند به فعالیت خود ادامه دهند که بتوانند مشتریان وفادار بیشتری را جذب و حفظ نمایند. بنابراین با توجه به این‌که شرکت‌ها و سازمان‌ها در ایران رویکرد خود را از محصول به سمت مشتری تغییر داده‌اند، ایجاد ساز و کارهایی که بتواند این رویکرد را پشتیبانی نماید، ضروری به نظر می‌رسید. از این رو شرکت‌های بیمه در شهرستان بیرجند نیز برای جذب مشتری بیشتر و ایجاد وفاداری در آن‌ها، به منظور دستیابی به مزایای بلندمدت این نگرش، به دنبال پیاده‌سازی و اجرای این رویکرد شده تا از رقبای خود عقب نمانند.

پیشینه و مبانی نظری تحقیق

بازاریابی رابطه‌مند: مفهوم بازاریابی رابطه‌مند اولین بار در سال ۱۹۸۳ در زمینه سازمان‌های خدماتی توسط بری^۱ ارائه شد و به‌عنوان راهبرد جذب، حفظ و ارتقای روابط با مشتریان تعریف شد. بازاریابی رابطه‌مند فرایند شناسایی، ایجاد، نگهداری، تقویت و در صورت نیاز پایان دادن به رابطه با مشتریان و دیگر ذی‌نفعان رابطه در یک سود دو طرفه است (Vegholm, 2011: 327).

ارتباطات: ارتباطات فرایندی است آگاهانه یا ناآگاهانه، خواسته یا ناخواسته که از طریق آن احساسات و نظرات به شکل پیام‌هایی در می‌آید و سپس ارسال، دریافت و ادراک می‌شوند. این فرایند ممکن است ناگهانی و عاطفی باشد. در هر نوع فرایند ارتباط، میزان کارایی ارتباطات، به درک دو جانبه برقرارکنندگان ارتباط بستگی دارد (اعرابی و ایزدی، ۱۳۸۴: ۳۵).

اعتماد: اعتماد یک مفهوم انتزاعی و مجرد است و اغلب با مفاهیم مرتبط مانند اعتبار، اطمینان و دلگرمی قابل معاوضه می‌باشد. بنابراین محققین برای واژه اعتماد و مشخص کردن تمایز بین اعتماد با مفاهیم مرتبط با آن، دارای چالش هستند. اعتماد یک مفهوم چند بعدی است که دارای ابعاد رفتاری، احساسی و ادراکی می‌باشد و در رشته‌های مختلف مورد بررسی قرار گرفته است، اما هر رشته برداشت متفاوتی از اعتماد دارد. اعتماد به عرضه‌کننده از طریق کیفیت مداوم محصول، شایستگی و خیرخواهی ایجاد می‌شود. پیش نیاز اعتماد، رضایت بوده و نمی‌توان بدون رضای کردن مشتری، اعتماد مشتری را جلب کرد (vang, 2005: 329).

تعهد: تعهد مصرف‌کننده به رابطه عبارت است از تمایل و آرزوی پایدار یک مصرف‌کننده جهت ادامه رابطه با یک ارائه‌دهنده‌ی خاص و تلاش جهت حفظ آن رابطه (De wolf, Odekerken & Schumacher, 2003: 179).

وفاداری: وفاداری نگرشی از تعهد مشتریان نسبت به یک برند خاص به دلیل ارزش‌های ویژه آن برند، به وجود می‌آید (Alam, Arshad & shhabbir, 2012: 13).

مدیریت تعارض: در نهایت چهارمین بنیان بازاریابی رابطه‌مند، مدیریت تعارض می‌باشد. تعارض به‌عنوان سطحی از عدم توافق بین طرف‌های مبادله توصیف شده که می‌تواند ادراک شده یا آشکار باشد. از لحاظ تعریف، مدیریت تعارض اشاره‌ای است به کارهایی که افراد در زمان مواجهه با تعارض، تصمیم به انجام آن‌ها گرفته و یا واقعاً آن‌ها را انجام می‌دهند. بر اساس نظریه توجه دوگانه افراد در حل تعارضات خود با دیگران، ظرفیت توجه خود را یا به خودشان و یا به دیگران معطوف می‌کنند

(Lip sky & Seeber, 2006: 359; Putnam, 2006: 5; Putnam & Boys, 2006: 548; Nicotera & Dorsey, 2006: 177; Tjosvold, 2006: 87; Tjosvold, 2008: 19).

سفینیان (۱۳۸۴) تحقیقی با عنوان شناسایی موانع و محدودیت‌های اجرای بازاریابی رابطه‌مند در شرکت‌های بیمه دولتی، با انجام تحقیق پیمایشی به شناسایی موانع و محدودیت‌های اجرای بازاریابی رابطه‌مند در شرکت‌های بیمه ایران می‌پردازد. محقق با انجام مصاحبه با مدیران و کارشناسان شرکت‌های بیمه و از طریق پرسشنامه به این نتیجه رسیده است که مهم‌ترین موانع بر سر راه اجرای بازاریابی رابطه‌مند، نبود بانک اطلاعاتی صحیح از بیمه‌گذاران، کمبود تخصص کارکنان، قابل اعتماد نبودن خدمات و غیره می‌باشد.

نکته‌دان (۱۳۸۸) تحقیقی با عنوان بررسی تأثیر کیفیت خدمات بر وفاداری مشتری (مطالعه موردی: هتل‌های چهار و پنج ستاره اصفهان) انجام داده است که به بررسی رابطه بین وفاداری مشتریان و یکی از متغیرهای کلیدی آن یعنی کیفیت خدمات پرداخته است. و برای سنجش اطلاعات از پرسشنامه با طیف لیکرت هفت گزینه‌ای استفاده شده است. یافته‌های پژوهش بیانگر وجود رابطه مثبت و معنادار میان کیفیت خدمات و وفاداری مشتری است.

دعایی، رضایی و خواجه‌ای (Doaei, Rezaei & Khajei, 2011: 72) به بررسی تأثیر روش‌های بازاریابی رابطه‌مند بر روی وفاداری مشتریان در بیمه کارآفرین شهر مشهد پرداختند. آن‌ها روش‌های پاداش ملموس، ارتباطات بین فردی، رفتار ترجیحی و

پست مستقیم را بررسی نموده و از متغیر شامل زیر متغیرهای اعتماد، رضایت کیفیت ارتباط رابطه‌مند و تعهد رابطه‌مند، به‌عنوان متغیرهای واسطه استفاده نمودند. نتایج حاصل از این پژوهش نشان داد که، روش‌های پاداش ملموس، ارتباطات بین فردی و پست مستقیم به‌طورمستقیم تأثیر قابل توجهی بر وفاداری مشتری داشتند. روش رفتار ترجیحی تأثیر قابل توجهی بر متغیرهای اعتماد، رضایت رابطه‌مند، تعهد رابطه‌مند و وفاداری نداشت که با این نتایج، متغیر رفتار ترجیحی در این روش تأیید نشد. متغیرهای رضایت رابطه‌مند و تعهد رابطه‌مند بر روی وفاداری مشتری، تأثیر قابل توجهی داشتند و متغیر اعتماد بر وفاداری مشتری، تأثیر قابل توجهی نداشت.

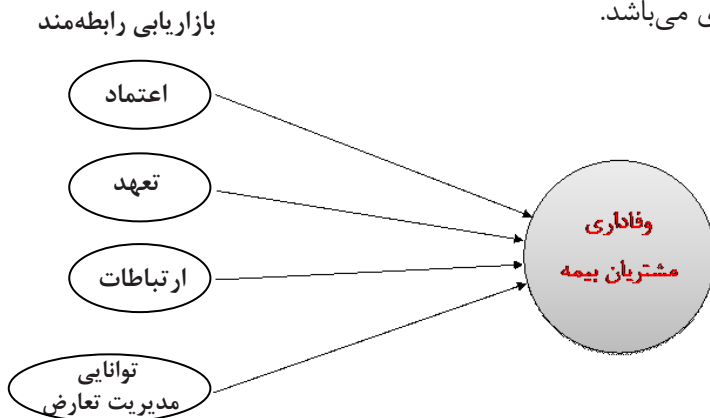
یو و تانگ (Yu & Tung, 2013) به بررسی تأثیر انواع بازاریابی رابطه‌ای در شرکت‌های بیمه عمر در تایوان پرداخته‌اند. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که بین انواع بازاریابی رابطه‌ای (پیوند مالی، پیوند اجتماعی و پیوند ساختاری) و کیفیت خدمات، رابطه مثبت و معناداری وجود دارد. همچنین بین انواع بازاریابی رابطه‌ای و کیفیت رابطه، رابطه مثبت و معناداری وجود دارد. در نهایت نیز بین انواع بازاریابی رابطه‌ای و وفاداری مشتریان، رابطه مثبت و معناداری وجود دارد.

چاتانان و نوتریمتسونتورن (Chattananon & Trimetsoontorn, 2009: 27) به بررسی بازاریابی رابطه‌مند در شرکت‌های لوله‌سازی تایلند پرداختند. پژوهشگران هم از داده‌های کمی و هم از داده‌های کیفی در پژوهش خود استفاده کردند. نتایج پژوهش‌های کمی آن‌ها نشان داد که از منظر فروشندگان، تنها عامل کلیدی در برقراری بازاریابی رابطه‌مند، اعتماد است. این در حالی است که نتایج مصاحبه‌ها (داده‌های کیفی) بیانگر آن بود که چهار عامل پیوند، یکدلی، معامله به مثل و اعتماد به‌صورت همزمان در موفقیت بازاریابی رابطه‌مند مؤثر هستند.

مدل مفهومی تحقیق

برای انجام تحقیقات علمی و نظام‌مند، چارچوبی علمی و نظری مورد نیاز است که اصطلاحاً مدل مفهومی نامیده می‌شود. این مدل برگرفته از مدل دوبیسی (ndubisi, 2007)

می‌باشد که شامل چهار متغیر مستقل اعتماد، تعهد، ارتباطات، مدیریت تعارض و متغیر وابسته وفاداری می‌باشد.

شکل (۱) مدل مفهومی پژوهش

فرضیه‌های تحقیق

فرضیه اصلی

بازاریابی رابطه‌مند بر میزان وفاداری مشتریان بیمه تأثیر می‌گذارد.

فرضیه‌های فرعی

اعتماد بر میزان وفاداری مشتریان بیمه تأثیر می‌گذارد.

تعهد بر میزان وفاداری مشتریان بیمه تأثیر می‌گذارد.

ارتباطات بر میزان وفاداری مشتریان بیمه تأثیر می‌گذارد.

توانایی مدیریت تعارض بر میزان وفاداری مشتریان بیمه تأثیر می‌گذارد.

روش تحقیق

از نظر روش‌شناسی این تحقیق از نوع تحقیقات علی و از نظر هدف کاربردی می‌باشد. تحقیق حاضر بر اساس چگونگی به‌دست آوردن داده‌های مورد نیاز و از نظر طبقه‌بندی تحقیقات با توجه به نحوه گردآوری اطلاعات، در زمره تحقیقات توصیفی-پیمایشی (از نوع مقطعی) قرار دارد.

روش‌ها و ابزار گردآوری اطلاعات

در این تحقیق از سه روش کتابخانه‌ای، مصاحبه و پرسشنامه برای گردآوری اطلاعات استفاده می‌شود. برای تدوین پیشینه و ادبیات تحقیق و مبانی نظری آن از کتابخانه و مراجعه به اسناد و مدارک استفاده شده است، که از طریق مراجعه به کتابخانه دانشگاه و مجلات و مقالات موجود و وب‌گاه‌های اینترنتی، مطالب لازم جمع‌آوری گردید. پرسشنامه‌ی این تحقیق با استفاده از پرسشنامه‌ی استاندارد شده در تحقیق دویسی در سال ۲۰۰۷ طراحی شده است. این پرسشنامه بر اساس پرسشنامه استاندارد شده‌ی تحقیق دویسی بر مبنای طیف لیکرت به صورت پنج گزینه‌ای از کاملاً مخالفم ۱ تا کاملاً موافقم ۵ تدوین شده است. در این تحقیق متغیر اعتماد شامل هفت شاخص، متغیر تعهد پنج شاخص، متغیر ارتباطات پنج شاخص، متغیر تعارض پنج شاخص و متغیر وفاداری پنج شاخص می‌باشد.

بررسی روایی و پایایی پرسشنامه

به منظور بررسی روایی، ابتدا پرسشنامه در اختیار صاحب‌نظران و متخصصان قرار گرفت تا آن‌ها نظرات و پیشنهادات خود را ابراز نمایند و بعد از انجام اصلاحات لازم، پرسشنامه نهایی تحقیق در میان افراد نمونه توزیع گردید. در این راستا، علاوه بر استاد راهنما و مشاور، چند تن از اساتید بازاریابی و متخصصان پرسشنامه تهیه شده را بررسی و تأیید نموده‌اند.

در این تحقیق برای تعیین پایایی پرسشنامه، تعداد ۴۰ پرسشنامه تهیه شد که میان مشتریان شرکت ایکس آمل توزیع شد و در نتیجه ۳۱ پرسشنامه برای آزمون کرونباخ آماده شد. سپس ضریب آلفای کرونباخ با توجه به رابطه زیر محاسبه گردید. که در آن ra ضریب پایایی کل آزمون، k تعداد سؤالات آزمون، δ_j^2 واریانس نمرات سؤال و δ^2 واریانس نمرات کل سؤالات آزمون می‌باشد.

$$ra = \left(\frac{k}{k-1} \right) \left(1 - \frac{\sum \delta_j^2}{\delta^2} \right)$$

ضریب آلفای کرونباخ برای ۳۱ پرسشنامه جمع‌آوری شده از مشتریان شرکت، برابر با ۰/۸۷. به‌دست آمده است. از آن‌جا که ضریب آلفای تمامی متغیرها بزرگتر از ۰/۷۰ درصد بوده، بنابراین می‌توان ادعا نمود که اعتبار ابزار جمع‌آوری اطلاعات مطلوب بوده است. اگر ضریب آلفای کرونباخ بیش از ۰/۷ باشد پرسشنامه از پایایی برخوردار است. جهت تجزیه و تحلیل داده‌ها و اطلاعات در این پژوهش، از آمار توصیفی و استنباطی استفاده شده است. هم‌چنین به منظور تجزیه و تحلیل داده‌ها با کمک نرم افزار spss از آزمون آماری تجزیه و تحلیل رگرسیون چندگانه استفاده شده است.

جامعه و نمونه آماری

جامعه آماری این تحقیق، شامل مشتریان شرکت‌های بیمه شهرستان بیرجند است. برای تعیین حجم نمونه از فرمول زیر استفاده شده است:

$$n = \left(\frac{Z_{\alpha} s}{e} \right)^2$$

در فرمول e مقدار اشتباه مجاز، s^2 واریانس نمونه و Z مقدار متغیر نرمال واحد متناظر با سطح اطمینان است. در این تحقیق، مقدار اشتباه مجاز برابر ۰/۰۸، واریانس نمونه به علت نامشخص بودن، برابر مقدار حداکثری آن ($s^2 = pq$) یعنی ۰/۲۵ و مقدار متغیر نرمال واحد متناظر با سطح اطمینان، ۰/۹۵ نیز معادل ۱/۹۶ در نظر گرفته می‌شود.

$$n = \left(\frac{Z_{\alpha} s}{e} \right)^2 = \frac{1.96^2 \times 0.25}{0.08^2} = 150$$

بنابراین حجم نمونه معادل ۱۵۰ نفر تعیین شد. پرسشنامه تحقیق بین ۲۰۰ نفر از مشتریان شرکت‌های بیمه شهرستان بیرجند توزیع شد که ۱۵۲ پرسشنامه از بین آن‌ها جمع‌آوری و مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت.

یافته های تحقیق

با توجه به جدول ۱، ۳۷/۴ درصد پاسخ دهندگان زن و بقیه را، یعنی ۶۲/۶ درصد را مرد تشکیل می‌دهند. بیشترین فراوانی نسبت سطح تحصیلات را گروه دیپلم با ۳۵/۳ درصد و کمترین آن را گروه فوق دیپلم با ۹/۳ درصد فراوانی را به خود اختصاص داده است. ضمن این که بیشترین فراوانی مربوط به گروه سنی کمتر از ۳۰ سال با ۴۲/۶ درصد و کمترین فراوانی مربوط به بیشتر از ۴۰ سال با ۳۰ درصد بوده است.

جدول ۱) آمار توصیفی (جنس، سن و تحصیلات)

متغیر	درصد توزیع
جنسیت	مرد ۳۷
	زن ۶۳
توزیع سنی	کمتر از ۳۰ سال ۴۳
	۳۰-۴۰ سال ۲۷
	بیشتر از ۴۰ سال ۳۰
میزان تحصیلات	کمتر از دیپلم ۳۰
	دیپلم ۳۵
	فوق دیپلم ۱۰
	لیسانس و بالاتر ۲۵

فرضیه فرعی اول: اعتماد بر میزان وفاداری مشتریان بیمه تأثیر دارد. رأی بررسی اعتمادسازی بر میزان وفاداری مشتریان از رگرسیون خطی استفاده شد ($p > 0.05$) و با استفاده از روش enter مدل معنی‌داری بدست آمده است (مجذور R تنظیم شده = ۰/۳۶۵). تحلیل واریانس مدل رگرسیون خطی در جدول ۲ آورده شده است. جدول زیر نشان می‌دهد که رگرسیون معنی‌دار می‌باشد. بدین معنا که اعتمادسازی بر میزان وفاداری مشتریان تأثیر دارد.

جدول ۲) تحلیل رگرسیون خطی اعتماد بر میزان وفاداری مشتریان بیمه

مدل	مجموع مجزورات	درجه آزادی	میانگین مجزورات	F	معنی داری
رگرسیون	۱۹/۷۶۱	۱	۱۹/۷۶۱	۸۷/۹۵۲	۰/۰۰۰*
مانده	۳۳/۷۵۳	۱۵۰	۰/۲۲۵		
کل	۵۳/۵۱۴	۱۵۱			

* در سطح کوچک‌تر از ۰/۰۵ معنی‌دار است.

متغیرهای آماری به‌دست آمده در رگرسیون خطی بین اعتمادسازی توسط شرکت و وفاداری مشتریان نیز در جدول شماره ۳ ارائه شده است. نتایج نشان می‌دهد اعتمادسازی توسط شرکت با وفاداری مشتریان ارتباط معنی‌داری دارد ($p=0/001$). در نتیجه اعتمادسازی توسط شرکت پیش‌بینی کننده معنی‌داری برای وفاداری مشتریان بوده است. بنابراین فرض صفر رد و فرض تحقیق تأیید می‌شود ($p>0/05$).

جدول ۳) بررسی ارتباط بین تمام ابعاد بازاریابی رابطه‌مند و وفاداری مشتریان

متغیر	Beta	t	sig
اعتماد	۰/۰۸	۹/۳۷۸	۰/۰۰۰
تعهد	۰/۵۶۹	۸/۴۷۱	۰/۰۰۰
ارتباطات	۰/۷۱۶	۱۲/۵۴۷	۰/۰۰۰
توانایی مدیریت تعارض	۰/۶۸۹	۱۲/۶۲۹	۰/۰۰۰

* در سطح کوچک‌تر از ۰/۰۵ معنی‌دار است.

فرضیه فرعی دوم: تعهد بر میزان وفاداری مشتریان بیمه تأثیر می‌گذارد.

برای بررسی تعهد بر میزان وفاداری مشتریان از رگرسیون خطی استفاده شد ($p>0/05$) و با استفاده از روش enter مدل معنی‌داری به‌دست آمده است (مجزور R تنظیم شده = ۰/۳۱۹). تحلیل واریانس مدل رگرسیون خطی در جدول ۴ آورده شده است. نتایج نشان می‌دهد که رگرسیون معنی‌دار می‌باشد. بدین معنا که تعهد با وفاداری مشتریان شرکت ارتباط دارد.

جدول ۴) تحلیل رگرسیون خطی تعهد بر میزان وفاداری مشتریان بیمه

مدل	مجموع مجزورات	درجه آزادی	میانگین مجزورات	F	معنی داری
رگرسیون	۱۷/۳۲۶	۱	۱۷/۳۲۶	۷۱/۷۵۷	۰/۰۰۰*
مانده	۳۶/۲۱۸	۱۵۰	۰/۲۴۱		
کل	۵۳/۵۴۴	۱۵۱			

* در سطح کوچکتر از ۰/۰۵ معنی دار است.

متغیرهای آماری به دست آمده در رگرسیون خطی بین تعهد شرکت و وفاداری مشتریان نیز در جدول شماره ۳ ارائه شده است. نتایج نشان می دهد تعهد شرکت با وفاداری مشتریان ارتباط معنی داری دارد ($p=0/001$). در نتیجه تعهد شرکت پیش بینی کننده معنی داری برای وفاداری مشتریان بوده است. بنابراین فرض صفر رد و فرض تحقیق تأیید می شود ($p>0/05$).

فرضیه فرعی سوم: ارتباطات بر میزان وفاداری مشتریان بیمه تأثیر می گذارد. برای بررسی ارتباطات و وفاداری مشتریان از رگرسیون خطی استفاده شد ($p>0/05$) و با استفاده از روش enter مدل معنی داری به دست آمده است (مجذور R تنظیم شده = ۰/۵۰۹). تحلیل واریانس مدل رگرسیون خطی در جدول ۵ آورده شده است. نتایج نشان می دهد که رگرسیون معنی دار می باشد. بدین معنا که وفاداری مشتریان با ارتباطات شرکت ارتباط دارد.

جدول ۵) تحلیل رگرسیون خطی ارتباطات بر میزان وفاداری مشتریان بیمه

مدل	مجموع مجزورات	درجه آزادی	میانگین مجزورات	F	معنی داری
رگرسیون	۲۷/۴۱۹	۱	۲۷/۴۱۹	۱۵۷/۴۲۵	۰/۰۰۰*
مانده	۲۶/۱۲۵	۱۵۰	۰/۱۷۴		
کل	۵۳/۵۴۴	۱۵۱			

* در سطح کوچکتر از ۰/۰۵ معنی دار است.

متغیرهای آماری به دست آمده در رگرسیون خطی بین ارتباطات شرکت و وفاداری مشتریان نیز در جدول شماره ۳ ارائه شده است. نتایج نشان می دهد ارتباطات شرکت

با وفاداری مشتریان ارتباط معنی‌داری دارد ($p = 0/001$). در نتیجه ارتباطات شرکت پیش‌بینی کننده معنی‌داری برای وفاداری مشتریان بوده است. بنابراین فرض صفر رد و فرض تحقیق تایید می‌شود ($p > 0/05$).

فرضیه فرعی چهارم: توانایی مدیریت تعارض بر میزان وفاداری مشتریان بیمه تأثیر می‌گذارد.

برای بررسی توانایی مدیریت تعارض بر میزان وفاداری مشتریان از رگرسیون خطی استفاده شد ($p > 0/05$) و با استفاده از روش enter مدل معنی‌داری به‌دست آمده است (مجذور R تنظیم شده = $0/471$). تحلیل واریانس مدل رگرسیون خطی در جدول ۶ آورده شده است. نتایج نشان می‌دهد که رگرسیون معنی‌دار می‌باشد. بدین معنا که وفاداری مشتریان با توانایی مدیریت تعارض شرکت ارتباط دارد.

جدول ۶) تحلیل رگرسیون خطی توانایی مدیریت تعارض بر میزان

مدل	مجموع مجزورات	درجه آزادی	میانگین مجزورات	F	معنی داری
رگرسیون	۲۵/۳۸۶	۱	۲۵/۳۸۴	۱۶۴/۸۲۹	۰/۰۰۰*
مانده	۲۸/۱۵۸	۱۵۰	۰/۱۸۸		
کل	۵۳/۵۴۴	۱۵۱			

* در سطح کوچک‌تر از ۰/۰۵ معنی‌دار است.

متغیرهای آماری به‌دست آمده در رگرسیون خطی بین توانایی مدیریت تعارض شرکت و وفاداری مشتریان نیز در جدول شماره ۳ ارائه شده است. نتایج نشان می‌دهد توانایی مدیریت تعارض شرکت با وفاداری مشتریان ارتباط معنی‌داری دارد ($p = 0/001$). در نتیجه توانایی مدیریت تعارض شرکت پیش‌بینی کننده معنی‌داری برای وفاداری مشتریان بوده است. بنابراین فرض صفر رد و فرض تحقیق تأیید می‌شود ($p > 0/05$). همان‌طوری که در جدول ۳ مشاهده می‌شود، با توجه به درجه‌ی معناداری متغیرها می‌توان گفت متغیرهای اعتماد، تعهد، ارتباطات و مدیریت تعارض در سطح اطمینان ۹۵ درصد، با متغیر وابسته وفاداری مشتری رابطه داشته‌اند. از آنجایی که درجه‌ی معناداری این متغیرها کوچک‌تر از ۰/۰۵ بوده است باید اذعان داشت که در سطح

اطمینان ۹۵ درصد، این متغیرها رابطه‌ی معناداری با وفاداری مشتریان شرکت داشته است. بنابراین در سطح اطمینان ۹۵ درصد می‌توان گفت که همه‌ی فرضیه‌های تحقیق مورد تأیید قرار می‌گیرند.

با توجه به ضریب Beta نیز می‌توان گفت که متغیر ارتباطات (۰/۷۱۶) بیشترین نقش را در وفاداری مشتریان شرکت داشته و سپس متغیرهای مدیریت تعارض (۰/۶۸۹)، تعهد (۰/۵۶۹) و اعتماد (۰/۰۸) تأثیرگذار بوده‌اند. لذا این چهار متغیر به‌خوبی توانسته اند با متغیر وفاداری مشتریان ارتباط برقرار کنند. در نتیجه با تمرکز بر این چهار عامل، می‌توان انتظار داشت وفاداری مشتریان را تا حد زیادی افزایش داد.

بحث و نتیجه‌گیری

فرضیه اول بیان می‌دارد که ارتباط بین اعتمادسازی شرکت و وفاداری مشتریان شرکت معنادار می‌باشد، نتایجی که به‌دست آمده است، این ارتباط یعنی اعتمادسازی شرکت و وفاداری مشتریان شرکت را تأیید می‌کند. در نتیجه اعتماد یکی از بنیان‌های بازاریابی رابطه‌مند است که شرکت باید به آن توجه اساسی داشته باشد تا باعث جذب و وفاداری بیشتر مشتریان شرکت شود که با نتایج چاتانان و نوتریمتسونتورن (Chattananon & Trimetsoontorn, 2009) هم‌خوانی دارد و با تحقیق دعایی، رضایی و خواجه‌ای (Doaei & et al, 2011) هم‌خوانی ندارد.

فرضیه دوم بیان می‌دارد که بین تعهد شرکت و وفاداری مشتریان ارتباط معناداری وجود دارد، نتایجی که به‌دست آمده است این ارتباط یعنی تعهد شرکت و وفاداری مشتریان را تأیید کرده است. پس تعهد یکی دیگر از بنیان‌های بازاریابی رابطه‌مند می‌باشد که شرکت باید به آن توجه اساسی داشته باشد تا باعث جذب مشتریان شود که با نتایج چاتانان و نوتریمتسونتورن (Chattananon & Trimetsoontorn, 2009) هم‌خوانی دارد و دعایی، رضایی و خواجه‌ای (Doaei & et al, 2011) هم‌خوانی ندارد.

فرضیه سوم بیان می‌دارد که بین ارتباطات شرکت و وفاداری مشتریان رابطه معناداری وجود دارد. نتایجی که به‌دست آمده است این ارتباط یعنی ارتباطات شرکت و وفاداری

مشتریان را تأیید می‌کند. در نتیجه ارتباطات هم یکی از دیگر بنیان‌های بازاریابی رابطه‌مند است که شرکت باید به آن توجه اساسی داشته باشد و شرکت باید در اطلاع‌رسانی از توانایی بالایی در ارائه اطلاعات موثق و به موقع برخوردار باشد. اطلاع‌رسانی به مشتری ناراضی می‌گوید که سازمان چه کاری را برای برطرف سازی موجبات نارضایتی وی انجام می‌دهد که با نتایج تحقیق دعایی، رضایی و خواجه‌ای (Doaei & et al, 2011) هم‌خوانی دارد و با نتایج چاتانان و نوتریمتسونتورن (Chattananon & Trimetsoontorn, 2009) هم‌خوانی ندارد.

فرضیه چهارم بیان می‌دارد که بین توانایی شرکت در مدیریت تعارض و وفاداری مشتریان ارتباط معناداری وجود دارد. نتایجی که به‌دست آمده حاکی از آن است که این ارتباط یعنی توانایی در مدیریت تعارض و وفاداری مشتریان را تأیید می‌کند. در نتیجه یکی دیگر از بنیان‌های بازاریابی رابطه‌مند توانایی در مدیریت تعارض است و شرکت باید در این امر توجه اساسی داشته باشد. برای این که هنگامی که تعارض در یک رابطه افزایش یابد، موجب کاهش اعتماد طرفین به یکدیگر و کاهش تمایل به ایجاد و حفظ رابطه بلندمدت می‌گردد که با نتایج چاتانان و نوتریمتسونتورن (Chattananon & Trimetsoontorn, 2009) و دعایی، رضایی و خواجه‌ای (Doaei & et al, 2011) هم‌خوانی ندارد.

شرکت رضایت مشتریان را جلب می‌کند تا بتواند وفاداری آن‌ها را به سمت کالاهای و خدمات خود بکشد. امروزه سازمان‌های خدماتی، میزان رضایت مشتری را به‌عنوان معیاری مهم برای سنجش کیفیت کار خود قلمداد می‌کنند و این روند هم‌چنان در حال افزایش است. اهمیت مشتری و رضایت او چیزی است که به سطح جهانی بر می‌گردد.

پیشنهادهای

با توجه به نتایج به‌دست آمده در تحقیق، پیشنهادهایی که در زمینه متغیرهای تحقیق توصیه می‌شود شامل موارد زیر است:

۱. شرکت‌های بیمه باید به منظور ایجاد تعهد در مشتریان، در شناسایی نیازهای مشتریان و متناسب‌سازی خدمات ارائه شده با نیاز مشتری و منعطف بودن در ارتباط

توجه اساسی داشته باشند. هم‌چنین شرکت‌های بیمه باید توانایی بالقوه تعهد را در وفادارسازی مشتریان درک کنند و بر مبنای آن عمل کند.

۲. شرکت‌های بیمه باید نسبت به ارائه خدمات با کیفیت توجه کافی داشته باشند تا به اعتماد مشتریان بیانجامد. ضمن این‌که احترام به مشتریان و پایبندی به وظایف و مسئولیت‌ها و هم‌چنین تعیین انتظارات مشتریان از خدمات شرکت‌های بیمه می‌تواند اعتماد را در مشتریان ایجاد نماید.

۳. برای ایجاد ارتباط قوی با مشتریان شرکت‌های بیمه باید با ارائه اطلاعات صحیح و به موقع از خدمات خود مشتریان را مطلع کند. هم‌چنین این شرکت‌ها باید در ایجاد سازوکار جهت رسیدگی به تعارضات برخورداری باشند.

۴. آگاهی از نتایج (اهداف استفاده از خدمات و وسایل یا راه‌های رسیدن به نتایج) نیز در رسیدگی به تعارضات مؤثر است.

منابع

- اعرابی، محمد؛ ایزدی، داود (۱۳۸۴). مدیریت ارتباطات. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- سفینیان، معصومه (۱۳۸۴). "شناسایی موانع و محدودیت‌های اجرای بازاریابی رابطه‌مند در شرکت‌های بیمه دولتی". پایان‌نامه کارشناسی ارشد مدیریت، دانشکده مدیریت، دانشگاه الزهرا.
- مطهری نژاد، فاطمه (۱۳۹۱). "بررسی ارتباط ادراک از استراتژی قیمت‌گذاری و تمایل خرید مشتریان صنعت بیمه (بیمه اتومبیل)". پایان‌نامه کارشناسی ارشد مدیریت، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه ایلام.
- نکته دان، ایمان (۱۳۸۸). "بررسی تأثیر کیفیت خدمات بر وفاداری مشتری". پایان‌نامه کارشناسی ارشد مدیریت، دانشکده مدیریت، دانشگاه اصفهان.
- امیرشاهی، میر احمد؛ سفینیان، معصومه (۱۳۸۶). «شناسایی موانع و محدودیت‌های اجرای بازاریابی رابطه‌مند در شرکت‌های بیمه دولتی در

ایران». بازاریابی، دوره دوم، ش ۲ (بهار): ۱-۱۶.

- Alam, A.; Arshad, U.; Shabbir, S. A. (2012). "Brand credibility, customer loyalty and role of religious orientation". Asia Pacific Journal of Marketing and Logistics, Vol. 24, No. 4: 1-31.
- Beerli, A.; Martin, J. D.; Quintana, A. (2007). "A Model of customer loyalty in the Retail BankingMarket". European Journal of Marketing, Vol. 38, No. 12: 235-275.
- Chattananon, A.; Trimetsoontorn, J. (2009). "Relationship marketing: a Thai case". International Journal of Emerging Markets, Vol. 4, No. 3: 252-274
- De Wulf, K.; Odekerken-Schroder, G.; Schumacher, P. (2003). "Strengthening outcomes of retailer–consumer relationships: The dual impact of relationship marketing tactics and consumer". Journal of Business Research, Vol. 56, No. 1: 179-190.
- Doaei, H.; Rezaei A.; Khajei R. (2011). "The Impact of Relationship Marketing Tactics on Customer Loyalty: The Mediation Role of Relationship Quality". International Journal of Business Administration, Vol. 11, No. 1: 72-78.
- Kotler, P.; Armstrong, G., (2004). "Principles of Marketing". New Jersey: Pearson Education Inc.
- Lip sky; D.B., & Seeber, R.L. (2006). "Managing organizational conflicts". in The sage handbook of conflict communication: Integrating theory, research, and practice

- (pp. 359-390). Thousand Oaks, CA.
- Ndubisi, O. N. (2007). "Relationship marketing and customer loyalty". *Marketing intelligences planning*, Vol. 25, No. 1: 98-106.
 - Nicotera, A.M., & Dorsey, L.K. (2006). "Individual and interactive processes in organizational conflict". *the sage handbook of conflict communication: integrating theory, research, and practice Journal of Business Research*, Vol. 56: No: 177-190.
 - Putnam, L.L. (2006). "Definitions and approaches to conflict and communication". *the sage handbook of conflict communication: Integrating theory, research, and practice*, Thousand Oaks.
 - Putnam, L.L., & Boys, S. (2006). "Revisiting metaphors of organizational communication". in *the sage handbook of organizational studies*. 2nd ed. London.
 - Tjosvold, D. (2006). "Defining conflict and making choices about its management: Lighting the dark side of organizational life". *International Journal of Conflict Management*, Vol. 17, No. 2: 87- 95.
 - Tjosvold, D. (2008). "The conflict-positive organization: It depends upon us". *Journal of Organizational Behavior*, Vol. 29, No. 10: 19-28.
 - Vang, Omurian (2005). "The effect of market orientation on buyer- seller relationship satisfaction". *Industrial Marketing Management*, vol. 32, No. 32: 327-345.

-
- Vegholm, F. (2011). "Relationship marketing and the management of corporate image in the bank-SME relationship". *Management Research Review*, Vol. 34, No. 3: 325-326.
 - Ville, S. (2009). "Making connections: Insights into relationship marketing from the Australasian Stock and Station Agent industry". *Enterprise & Society*, Vol. 10, No. 3: 423-448.
 - Yu, T. W.; Tung, F. C. (2013). "Investigating effects of relationship marketing types in life insurers in Taiwan". *Managing Service Quality*, Vol. 23, No. 2: 30-111.

The Endowments of Boshruyeh in the light of religious beliefsElahizadeh, Mohammad Hasan ¹Edalati, Reza ²Arefnezhad, Abolghasem ³**Abstract**

For some reason common or ordinary ceremonies in one geographical region affects from the nature of people's ideology and then clarifies their viewpoints and cultural and civic incorporations. Among the past cultural and social characteristics of Boshruyeh region is the circulation of the culture of endowment and the plurality and verities of devotions. Doubtlessly one of the effective factors in the creation and circulation of this culture has been the religious beliefs and faith credence of people. Regarding the religious background of Boshruyeh in the era of Qajar and Pahlavi and the external entrance of Baha'ism in this territory, it is important to take into consideration the influence of this incidents in endowment culture and the plurality and verities of this devotions. This research by exploitation of descriptive-analytic methodology and qualitative-quantitative inspecting and analyzing of available documents and evidences and the endowments deeds and by using statistics and present figures, intended to respond to the research question and bring it to clarification that the said endowments apart from the quantitative and qualitative influences of intellectual and religious tendencies of two recent centuries, has been continued to its upswing natural growth.

Key Words: Endowment, Salve, Bequests, Shiite, Benefactor, Boshruyeh

1. Associate Professor in History of the University of Birjand, mhelahizadeh@birjand.ac.ir

2. MA Student in Shiite History of Payame Noor University of Mashhad, The responsible Author

3. Faculty Member of Payame Noor University of Neyshabour

The Study of the Decorations Related to the Architecture of the Room and Hosseinieh of Arasteh in Birjand (Era of Qajar and First Pahlavi) ¹

Paydarfard, Arezou ²

Khazai, Mohammad ³

Abstract

In the architectural art of Qajar era, plastering and in the architectural art of first era of Pahlavi (1941-1840), brickwork is so prominent. The Room of Arasteh is among the buildings of Qajar era which is located in Birjand and for its various designs and symbolic plastering is worth of inspecting and analyzing. The most famous decorations of this building includes; the herbal designs from various flower and palm, arabesque and arabesque frame leaves, the sun design, lion and dragon fight, strings of plaster, the figures of vaults and shady arcades. The Hosseinieh of Arasteh is among the buildings of first Pahlavi era in Birjand which contains very diverse bricklaying and outstanding brick stratifications like plug, cruciform, forked and religious plastered epigraphs and motifs of double lion. The question of the present research reveals that ever now no serious investigations has been accomplished concerning to this two historic buildings except some reports from cultural heritage organization and historical texture base center of Birjand city. This two historic buildings in spite of their rich architectural decorations has not been presented comprehensively and its decorations actually were not analyzed or inspected carefully. So the aim of the present article is the introduction of these two prestigious buildings but unknown

1. Acknowledge from Mr. Mojtaba Soleymanifar, Photographer and Expert in Handcrafts ,Who Made all of the Pictures Relating to this Two Buildings in the Present Article

2. PhD Student in Islamic Art of Tabriz Islamic Art University and Faculty Member of Art Group of the University of Birjand. Email : a.paydarfard @tabriz.ac.ir, a_paydarfard@birjand.ac.ir

3. Associate Professor and Faculty Member of the Pictorial Communication Department of Tarbiyat Modarres University. Email : mohamad.khazaei@gmail.com

in the Northeast's cultural hub of the country and also the investigation of these two buildings motifs and purports. The findings of this research reveals that plastering designs of the Room of Arasteh derived from the Sassanid plastering art. The Hosseinieh of Arasteh according to its religious function, exploited from the motifs of religious purports such as epigraphs traditions and double lion design carvings in two sides of their inscriptions. Motifs like the sun design, the lion motifs and the lion and dragon fight are among the key designs of this two buildings which beside their historical background, hold symbolic and religious concepts. The data collection method is from library sect and directions is being taken from experienced craftsmen of South Khorasan and picture samples attained from the two buildings photography. The research methodology is descriptive-analytic and in some cases is in comparative model.

Key Words: The Room and Hosseinieh of Arasteh, Birjand, Plastering and brick work designs, Era of Qajar and First Pahlavi

Key Words: Endowment, Salve, Bequests, Shiite, Benefactor, Boshruyeh

Damon in Iranian Culture with an Emphasis on South KhorasnSarmad Mohammad Reza ¹Khazai, Sedigheh ²**Abstract**

Demon³ is an ambiguous word in its existence or not existence, in its intellectual or portrait appearance and in its negative or positive impression, which in Persian culture various interpretations has been assigned to it. The opposition of good and evil forces, world division in two poles of brightness and darkness and the convection in permanent conflict between satanic and demonic phenomenon is a prevalent credence among all peoples and nations; a campaign which continues whenever the universe is working and the ultimate winning belongs to the brightness front. The vestige of such belief can be seen in legends, religions and also in modern world reflections. In public culture and literary texts concerning all poetic and prosaic works of Iran, this creature with different functions has founded its visibility with the opportunity to manifest, appear and exist. The present article has accomplished with the aim of researching the station of demon and its functions in Iran's culture with an emphasis on the expressions of this word in the culture of South Khorasan people. The investigations of this paper indicate the perceptual resemblances of South Khorasan people with the other people from the other parts of Iran. Also this article shows that the people of this territory empowered with the light of prudence, procrastination and compromise to take into service the demons and to be immunized from their negative effects and damages.

Key Words: Demon, Culture, Good, Evil.

1. MA in Management and Faculty Member of the Research Center of Disciplinary Sciences and Social Studies of Disciplinary Police Station. rezasarmad90@gmail.com

2. Teacher in Secondary School of the Education Department of Birjand

3. The Word Demon Apart from its Reality and Fact, Ambiguities and Superstitions and ... in Each Public Culture is Known as a Form of General Symbol and Mental Portrait which in Common People's Culture of South Khorasan are Two Headed Creatures. For Example in Some Curse Sentences Like to be Eaten by Two Headed Demon Indicate this Dictate

The Study of the of Asu's Rocky Design Motifs in Birjand

Sadeghi, Sara ¹

Ghorbani, Hamidreza ²

Hashemi Zarjabad, Hasan ³

Abstract

Rocky Design or stone art, is one of the most ancient historical or artistic manmade works remained from mankind. This designs are among those artistic works which dispersed in various parts of Iran and each of them is the indication of universe antiquity. This research has been examined the study and inspection of Asu's rocky designs. The Asu's recent rocky designs located in mountainous region to 300 meters distant from south of Asu village of Birjand city in South Khorasan. The methodology for inspecting the rocky designs was in survey model which photography has been made from each one of the designs and then the planning has accomplished and in library method the comparative inspection of the designs with the other rocky designs has been proceeded. The main goals of the research includes the introduction and investigation of the designs of Asu's rocky designs, anthropological studies about the designs, conformity of designs with ecological conditions (vegetable and animal covering), parallel and comparative study of designs with the other places and suggested chronometer on the bases of evidences also exists. The obtained designs in this space contains 51 designs which includes the designs; animal, human, symbolic and tools which often were in the form of single image and sometimes in the form of a collection which in creation of those designs the

1. MA Student in Archeological Studies of the University of Birjand. sara_sadeghi809@yahoo.com

2. Assistant Professor in the Department of Archeological Studies of the University of Birjand. ghorbani.hr@birjand.ac.ir

3. Assistant Professor in the Department of Archeological Studies of the University of Birjand. hhashemi@Birjand.ac.ir

knocking method has been used. With the accomplished investigations it can be discovered that the said designs from the qualitative and quantitative aspect can be analyzed and compared with the other newly found designs in the other regions of Iran and beyond Iran's current borders.

Key Words: Asu's rocky designs, Animal designs, Human designs, and Symbolic designs

The Comparative Study of Ashura (Day of Martyrdom of Imam Hossein) Purports in the Poems of Ibn Hisam Khusfi and Sharif Razi

Ghorbani Jouybari, Kolsoum ¹

Salehi, Zeynab ²

Abstract

Purports and concepts related to the event of Ashura is one of the most influential religious themes in Shiites, Islam and also the other religions. The authors of this article has examined the Ashura purports in the poems of Ibn Hisam Khoosfi and Sharif Razi and after a quick look over the influence of political-religious circumstances into the periods of Ashura poetry, the endoplasm and Ashura lamentations contents of two said poets has been examined and then analyzed the comparative inspection of both of them. The prevailing aspect or the pivotal discussion in the common contexts and endoplasm of this two poems is the favoritism of Imam Hussein (greeting to him) and his followers and companions. But what the distinguishing factor between this two poems is the common themes of them which itself largely produces from their means of livelihood, historical and cultural conditions. In the poems of Sharif Razi realism, historical objectivity and yet a kind of outrage and epical feeling is so obvious. But in the poems of Ibn Hisam, the poetic and abstract views and spiritual essence, intellectual and idealistic sprit, subtle but yet heavenly and divine space has been created. Generally the poem of Seyed Razi from the size of its contextual spirituality is so comprehensive that the poem of Ibn Hisam. Moreover in the poetry of Seyed Razi the historical and sociological indications can also be seen. The authors approach in finding and description of poetry themes was the content analysis and for this purpose, the linguistic, literary and specially

1. Assistant Professor of the faculty of Persian language and Literature of the University of Birjand. kolsoomghorbani@birjand.ac.ir

2. MA in Arabic language and Literature.

historical and political descriptions also has been benefited.

Key Words: Ashura Purports, content analysis, Seyed Razi, Ibn Hisam Khusfi

Inspecting the connection between relational marketing and customer loyalty (Case Study: Insurance Companies of Birjand City)

Ghasemi Hamadani, Iman ¹

Rajabi Farjad, Hajiyeh ²

Abstract

Attracting and holding customers in the insurance industry of country, by regarding the activation of private insurance companies and information and communication expansion in international level, the possibility of comparing the services of different insurance companies in various places of world became so difficult. Also the intensity of competition in markets and perception of the importance of the customers' preservation for organizations, gradually caused them to step towards the establishing and preserving long term relation between customers and for keeping the conformity with the opinions of researchers, the relational marketing is the most suitable choice for accomplishment of this affair. Therefore, companies should continually supervise and control the interaction between themselves and customers and by recognition and integral knowledge of the customers' authentic needs and values to supply valuable services and goods for them and by attracting their satisfaction to establish loyalty among them. Beside that the relational marketing causes the companies to enjoy from the competitive advantages such as the decreasing of marketing costs, positive effect of chest to chest marketing, decreasing failure costs in marketing. The present research is a descriptive study which has been accomplished with correlational methodology of multi-variant Regression type and its statistical community is 152 people among the customers of insurance companies of Birjand city. The data collection instrument in

1. MA in Marketing Management of Islamic Azad University of Firooz kooh Branch, The Responsible Author, Imanghasemi72@yahoo.com

2. Assistant Professor in Management of the Disciplinary Science of Amin University

this research has been questionnaires and also the data were analyzed by Regression method by the use of SPSS software. The research findings shows that with order of priority and importance, communications, aggression management, obligation and confidentiality has a positive and meaningful effect in the loyalty of the insurance companies' customers.

Key Words: Communications, Relational marketing, Customer loyalty, Insurance companies

Table of Content

The Endowments of Boshruyeh in the light of religious beliefs

Elahizadeh, Mohammad Hasan/Edalati, Reza/Arefnezhad, Abolghasem 7

The Study of the Decorations Related to the Architecture of the Room and Hosseiniyeh of Arasteh in Birjand (Era of Qajar and First Pahlavi)

Paydarfard, Arezou/Khazai, Mohammad 29

Damon in Iranian Culture with an Emphasis on South Khorasn

Sarmad Mohammad Reza/Khazai, Sedigheh 57

The Study of the Asu's Rocky Designs Motifs in Birjand

Sadeghi, Sara/Ghorbani, Hamidreza/Hashemi Zarjabad, Hasan 75

The Comparative Study of Ashura (Day of Martyrdom of Imam Hossein) Purports in the Poems of Ibn Hisam Khusfi and Sharif Razi

Ghorbani Juybsri, Kolsoum/Salehi, Zeynab 97

Inspecting the connection between relational marketing and customer loyalty (Case Study: Insurance Companies of Birjand City)

Ghasemi Hamadani, Iman/Rajabi Farjad, Hajiyeh 125

Referees of This Period. (Alphabetical Order)

1. Akhoondi, Mohammad Bagher, PhD, Assistant Professor, University of Birjand
2. Azizi, Mohammad Reza, PhD, Assistant Professor, University of Birjand
3. Bidokhti, Mohammad Ali, PhD, Assistant Professor, University of Birjand
4. Fakhr, Farzaneh, MA, Instructor, University of Birjand
5. Hashemi, Zarj Abad, Assistant Professor, University of Birjand
6. Hosseinai, Mohammad, PhD, Assistant Professor, University of Birjand
7. Hosseinzadeh, Salem, Head of the Library Document, Astan-e Qods-e Razavi
8. Mikaniki, Javad, PhD, Associate Professor, University of Birjand
9. Mohammadi, Ebrahim, PhD, Associate Professor, University of Birjand
10. Norouzi, Hamed, PhD, Assistant Professor, University of Birjand
11. Rahimi, Seyyed Mehdi, PhD, Assistant Professor, University of Birjand
12. Shateri, Mofid, PhD, Assistant Professor, University of Birjand
13. Verdi, Reza, PhD, Assistant Professor, Islamic Azad University, Birjand Branch
14. Zangoui, Hossein, Faculty Member, Farhangian University of Birjand

In The Name Of God

Khorasan Quarterly of Cultural and Social Studies

Serial: 36

ISBN 1735-8256

Vol. 9 No. 4. Summer 2015

Concessioner: General Office of Islamic Culture and Direction

Chairman: Mohebbi, Ahmad

Editor-in-chief: Alizadeh Birjandi, Zahra, PhD

Executive editor: Bahari, Abbasali

Executive manager: Zarang, Mahin

Editorial Board:

1. Ahmadi, Habib, PhD, Professor of Sociology and Civic Planning, Shiraz University
2. Poorshafei, Hadi, PhD, Associate Professor of Educational Science, Birjand University
3. Rashed Mohassel, Mohammad Taghi, PhD, Professor of Cultural and Ancient Languages; Research center of Humanities and Cultural Studies.
4. Rashed Mohassel, Mohammad Reza, PhD, Assistant Professor of Persian Language and Literature, Mashhad University
5. Sarmad, Gholam Ali, PhD, Associate Professor of Educational Sciences, Islamic Azad University, Tehran Branch
6. Shateri, Mofid, PhD, Assistant Professor of Geography and Rural Planning, Birjand University
7. Shokoohi, Gholam Hossein, PhD, Professor of Educational Science, Tehran University.
8. Alizadeh Birjandi, Zahra, PhD, Associate Professor of History, Birjand University
9. Farbod, Mohammad Sadegh, PhD, Assistant Professor of Sociocultural Studies, Islamic Azad University, Tehran Branch
10. Kamyabi Mask, Ahmad, PhD, Professor of Theater and Literature, Tehran University
11. Mikaniki, Javad, PhD, Associate Professor of Geography and Rural Planning, Birjand University
12. Sepehr, Mohammad Homayoun, PhD, Assistant Professor of Anthropological Studies, Islamic Azad University, Tehran Branch

Editors: Nasrollahi, Seyyed Noorollah.

Translator and English Editor: Azarkamand, Akbar MA

Cover designer: Dastgerdi, Faezeh

Technical affairs and press: fekreBekr publications.

Circulation: 1000

Price: 20000 rials

Address: South Khorasan, Birjand, Shahid Mahallati Av. General Office of Culture and Direction,
Research Society Office **Tel:** 056 – 32323393 **Fax:** 056 – 32323277

Email: Daftarehnashriyeh@yahoo.com

The ideas mentioned in this issue declare the view of this quarterly. The authors are responsible for the ideas mentioned in their writing, and translators are responsible for their translations. Materials sent to the quarterly for publication are not sent back if not appropriate. This quarterly has the right to edit or delete some material.

اینجانب نماینده مرکز/ مؤسسه/ دانشگاه مبلغ
ریال طی فیش شماره به حساب ۰۳۴۸۷۶۴۳۰۷۰۰۱
بانک ملی - شعبه غدیر - توحید به نام‌های سید حسین کاظمی و سید سعید طالبی مقدم
بابت اشتراک فصلنامه علمی - ترویجی مطالعات فرهنگی - اجتماعی خراسان از شماره
تا واریز نمودم.

نشانی پستی:

پست الکترونیکی:

تلفن تماس:

کدپستی:

حق اشتراک هر شماره: ۶۰۰۰۰ ریال

حق اشتراک سالانه با هزینه پست سفارشی: ۳۲۰۰۰۰ ریال

اشتراک ارسال چهار شماره فصلنامه به صورت الکترونیکی ۲۰۰۰۰ ریال می‌باشد.

نشانی دفتر فصلنامه علمی - ترویجی مطالعات فرهنگی - اجتماعی خراسان: خراسان جنوبی -

بیرجند - خیابان محلاتی - اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی خراسان جنوبی

تلفن: ۰۵۶-۳۲۳۲۳۳۹۳-۴ دورنگار: ۰۵۶-۳۲۳۲۳۲۷۷

پست الکترونیکی: Daftarehnashriyeh@yahoo.com